

QU
OK
rie
je
la
ve
tic
h
ne
m
í
di
ck
vo
ad
n
el
ž
ná
h
ne
sk
ns
ov
er
iv
B
v
h
e
h
es
st

KNIHOVNA
RANĚ KŘESŤANSKÉ TRADICE

II

řídí

Lenka Karfíková a Matyáš Havrda

TERTULLIANUS

*O hrách
De spectaculis*

Úvodní studii, překlad, poznámky
a výběrovou bibliografii k Tertullianovým dílům
pořídil Petr Kitzler

PRAHA
2004

De spectaculis

1. (1) Qui status fidei, quae ratio veritatis, quod praescriptum disciplinae inter cetera saecularium errorum etiam spectaculorum voluptates adimat, Dei servi cognoscite, qui cum maxime ad Deum acceditis, recognoscite, qui iam accessisse vos testificati et confessi estis, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccet. (2) Tanta est enim vis voluptatum, ut et ignorantiam protelet in occasionem et

¹ Termín *disciplina* se v Tertullianových spisech vyskytuje velmi často; kromě hlavních významů „křesťanství vcelku; křesťanské učení; dogmatický obsah křesťanského náboženství“ a konkrétněji „soubor pravidel a rituů utvářejících jednotu církve a vymezujících věřící proti heretikům a pohanům“ (R. Braun, *Deus christianorum*, str. 423 n.; zde také odkazy na další literaturu) vykazuje toto substantivum celou řadu sémantických nuancí, které mnohdy splývají a nedají se přesně odlišit. Pregnantní význam výrazu *disciplina* může být kupříkladu „křesťanská morálka; dodržování Bohem zjevených pravidel chování v každodenním životě“ (P. G. van der Nat, *Tertullianea*, str. 133 nn.). Spojení „základní rys víry“ (*status fidei*), „rozumný důvod plynoucí z pravdy“ (*ratio veritatis*) a „předpis křesťanské nauky“ (*praescriptum disciplinae*), která se objevují v úvodní větě, mají svůj myšlenkový korelát ve výrazech „pravé náboženství“ (*vera religio*), „pravá poslušnost“ (*verum obsequium*) a „pravý Bůh“ (*verus Deus*) v *De spectaculis* 1,4 a společně tvoří argumentační osu Tertullianova díla (viz výše, str. 67 nn.). Ke zdůraznění jejich souvislosti využívá Tertullianus také formálních rétorických prostředků: obě trojice výrazů doprovází anafora (*qui, quae, quod; verus, vera, verum*; anafora se v celém spise, zvláště pak v závěrečných kapitolách, vyskytuje velmi často), která má zvláštní podobu

O hrách

1. (1) Jaký základní rys víry, jaký rozumný důvod plynoucí z pravdy, jaký předpis křesťanské nauky¹ zakazuje mezi ostatními omyly světa² i potěšení z her, o tom vás, boží služebníci, kteří k Bohu přistupujete právě nyní,³ chci poučit; vám, kteří jste dosvědčili a vyznali, že jste k Bohu již přistoupili, chci totéž připomenout, aby nikdo nehřešil ani nevědomostí, ani přetvářkou. (2) Touha po potěšení je totiž natolik silná,⁴ že z nevědomosti učiní příležitost k hříchu a svě-

tzv. polyptóta – totéž slovo je ve větě zastoupeno ve všech rodech, což v českém překladu nelze napodobit. Tři termíny ohlašující trojčlennou rétorickou strukturu známe rovněž z jiných Tertullianových děl, např. ze začátku spisu *De orat.* 1,1 (CCL 1,257). Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 28 n.

² K subst. *saeculum* a jeho odvozeninám viz výše, str. 58.

³ Spojení *cum maxime* je pro našeho autora charakteristické. Z analýzy J. C. M. van Windena (*The Adverbial Use of cum maxime in Tertullian*, in: *VChr* 49, 1995, str. 209–214) vyplývá, že Tertullianus je užívá v obou významech zmíněných v *TLL* (VIII,74), tedy 1) ve významu stupňovacím „především“, „zejména“, „hlavně“, a 2) ve významu časovém, totiž v přítomnosti, minulosti i budoucnosti „právě nyní“, „právě nedávno“, „velmi záhy“ (tak i zde). K vazbě *cum maxime* v *De spectaculis* viz J. C. M. van Winden, *The Adverbial Use*, str. 210 n.

⁴ *Vis voluptatum* – většina moderních vydavatelů dává na tomto místě a analogicky i v *De spect.* 1,5 (*abdicatione voluptatum*) přednost této „in-

conscientiam corrumpat in dissimulationem. (3) Ad utrumque adhuc forsitan alicui opiniones ethnicorum blandiantur quae in ista causa adversus nos ita argumentari consuerunt: nihil obstrepere religioni in animo et conscientia tanta solacia extrinsecus oculorum vel aurium nec verum Deum offendi oblectatione hominis, qua, salvo erga Deum metu et honore, suo in tempore et suo in loco frui scelus non sit. (4) Atquin hoc cum maxime paramus demonstrare, quemadmodum istaec non competant verae religioni et vero obsequio erga verum Deum.

(5) Sunt qui existimant Christianos, expeditum morti genus, ad hanc obstinationem abdicatione voluptatum erudiri, quo facilius vitam contemnant amputatis quasi retinaculis eius nec desiderent quam iam supervacuum sibi fecerint, ut hoc consilio potius et hu-

diferentní“ variantě, dosvědčené ve vydání Mesnartiové, Geleniově a Pameliiově (srv. Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 16–25; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 7 n.), oproti čtení *voluptatum vis*, jež udává *Codex Agobardinus*. Obtížnější je situace v *De spect.* 2,10 (*ut fraudium, ut iniquitatum*): M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 97) zde rukopisnému *fraudium* dává přednost proto, že je doloženo u Cicerona (*De off.* III,19, 75), na druhé straně rukopisné *iniquitatum*, které odmítá, je doloženo u pozdějších křesťanských autorů (např. *Žd* 10,17 [podle *Vulgáty*]; Augustin, *Contra ep. Parm.* III,10,22 [CSEL 51,72]; Augustin, *Ep. cath.* 20,56 [CSEL 52,305]) a ze starší doby jsou dosvědčeny analogické genitivy, jako např. *qualitatum*, *simulatum* atd. K obhájcům všech genitivů zakončených na *-ium* na zmíněných místech *De spectaculis* patří C. Tibiletti (*Osservazioni sul De spectaculis*, str. 158 n.) a za korektní je považuje také V. Bulhart (srv. *Tertullian-Studien*, Wien 1957, str. 40).

⁵ I když se katechumeni chtějí dát pokřtít, touha po potěšení způsobuje, že svůj křest oddalují a nechtějí se dozvědět (*ignorantia*) o církevních předpisech (*disciplina*), které pohanské hry samozřejmě zakazují. V této své nevědomosti tak mají další možnost hřešit (tedy nadále navštěvovat hry). Již pokřtění, kteří o předpisech vědí, se naproti tomu snaží přesvědčit své svědomí o tom, že předpisy zakazující návštěvu her neznají, a tak se proviňují sebeklamem (*dissimulando*); viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 31 n. Srv. též Tertullianus, *De paenit.* 6,1–3 (CCL

domí svede k sebeklamu.⁵ (3) V obou případech navíc možná někomu přijdou vhod názory pohanů,⁶ kteří proti nám v této věci obvykle argumentují následovně: podobná vnější potěšení očí a uší prý vůbec nejsou na překážku náboženství, které se týká ducha a svědomí, pravého Boha prý lidská zábava neuráží, a pokud je vůči němu zachovávána bázeň a úcta, baví se v čase a místě k tomu určeném není žádný hřích. (4) Já se naopak chystám dokázat právě to, že tyto věci nejsou slučitelné ani s pravým náboženstvím, ani s pravou poslušností pravého Boha.

(5) Někteří se domnívají, že křesťané, tento druh lidí připravených kdykoli zemřít,⁷ se své zatvrzelosti⁸ učí odříkáním potěšení: když prý přetrhali ona pouta, která je vážou k životu, mohou jím snáze pohrdat a nelpí na něm, protože je pro ně již zbytečný – jako

1,329): „...katechumenům ... kteří sice tvrdí, že se zřekli minulého života a všeho, co s ním souviselo, a že se vydávají cestou pokání, ale nechtějí tomu dostát v praxi. Je to sám konec touhy, který je nabádá, aby zatoužili alespoň po něčem z minulosti... Za všechno hříšné váhání a oddalování pokání může navíc ona představa, kterou mají o křtu. Jsou si totiž jisti tím, že jim budou bezpochyby odpuštěny všechny hříchy, takže zatím kradou čas z onoho mezidobí a dopřávají si volna k tomu, aby hřešili, a ne aby se učili tomu, jak nehřešit.“

⁶ *Ethnici* jakožto označení pro pohany je poprvé doloženo právě u Tertulliana (srv. *TLL* V,2,923). Podle I. L. S. Balfoura (*Tertullian's Description of the Heathen*, in: *SPatr* 17, 2, 1982, str. 785–789) užívá Tertullianus tohoto slova především v těch případech, kdy staví pohany do protikladu ke křesťanům (naopak pro pohany v kontrastu k Židům a pro pohany ve vztahu k Bohu Tertullianus užívá obvykle slova *nationes*). Důvodem, proč právě toto označení (na rozdíl od dalších Tertullianem užívaných synonym – *gens*, *gentilis*, *natio*) nalezlo jen malý ohlas u pozdějších církevních autorů, může být fakt, že užívání slova *ethnicus* je u našeho autora rozšířeno zejména na spisy ovlivněné montanismem (I. L. S. Balfour, *Tertullian's Description*, str. 787).

⁷ Myšlenku (ovlivněnou Pavlovými epištolami, srv. např. *F* 1,23), že ústředním bodem, k němuž by měl život křesťana směřovat, je co nejrychleji se tohoto života vzdát kvůli Kristu, nalezneme na mnoha místech Tertullianových spisů; srv. např. *De spect.* 28,5; *Apol.* 37,5 (CCL 1,148):

mano prospectu, non divino praescripto definitum existimetur. (6) Pigebat scilicet etiam perseverantes in tantis voluptatibus propter Deum mori. Quamquam, etsi ita esset, tam apto consilio tantae obstinatio disciplinae debebat obsequium.

2. (1) Iam vero nemo est qui non hoc quoque praetendat: omnia a Deo instituta et homini attributa, sicut praedicamus, et utique bona omnia ut boni auctoris; inter haec deputari universa ista ex quibus spectacula instruuntur: equum, verbi gratia, et leonem et vires corporis et vocis suavitates. Igitur neque alienum videri posse neque

„...kteří se necháváme tak ochotně zabíjet...“; *Apol.* 41,5 (CCL 1,156): „...neboť v tomto světě nám nezáleží na ničem jiném než z něj co nejrychleji odejít...“ atd. Tento odchod ze světa nabývá pro Tertulliana ideální podoby v mučednictví, jemuž věnoval své spisy *Ad martyras*, kdy uvězněné křesťany napomíná, aby neváhali podstoupit „kvůli pravdě a pro svou spásu to, po čem jiní dychtili kvůli klamu a pro svou zkázu“ (Tertullianus, *Ad mart.* 5,2), a dále spis *Scorpiace* (namířený proti gnostikům, považujícím mučednickou smrt za odporující boží vůli) a *De fuga* (proti názoru, že v dobách pronásledování je dovoleno vyhnout se útekem mučednické smrti). Mučednictví je pro Tertulliana nezbytností, povinností vyplývající z křestní přísahy, jíž se hlásíme ke Kristu, povinností, která „...nejen v zásadě odpovídá boží vůli, ale protože boží vůle nemůže z principu směřovat k něčemu zlému, představuje pro člověka i určité dobro“ (W. Bähnk, *Von der Notwendigkeit des Leidens*, str. 130). Myšlenka o „křesťanské připravenosti na smrt“ se hojně vyskytuje také u jiných raně křesťanských autorů; srv. např. *Martyr. Polyc.* 2; Minucius Felix, *Oct.* 8,5, aj.

⁸ Tertullianus vysvětluje, co pohané touto zatvzeleností (*obstinatio*; užíváno v pejorativním smyslu) myslí, takto (*Ad nat.* I,17,2 [CCL 1,36]): „První stupeň zatvzelenosti je ten..., že prý nejsme zbožní vůči císařům, protože nevzýváme jejich obrazy a nepřísaháme při jejich génii.“ Viz též *Ad nat.* I,18,1 (CCL 1,37): „Z další zatvzelenosti nás obviňujete proto, že prý kvůli nepoddajnosti a kvůli tomu, jak pohrdáme smrtí, neodmítáme ani vaše meče, ani vaše kříže, ani vaše divoké šelmy, ani oheň, ani mučení.“ Srv. též známé místo z Pliniova dopisu Traianovi, kde Plinius líčí svůj postup proti křesťanům (Plinius Mladší, *Ep.* X,96,3 n.): „Zeptal jsem se jich, jsou-li křesťany. Když to doznali, zeptal jsem se podruhé a potřetí, pohroziv jim trestem smrti; když setrvali na svém, dal jsem je popraviti. Nepochyboval jsem totiž, ať doznávali cokoliv, že rozhodně je třeba potrestat zarputilost a tvrdošíjný odpor (*inflexibilem obstinationem*).“

by podobné odříkání bylo založeno spíše na úvaze a lidské prozíravosti, a nikoli na božím nařízení. (6) Samozřejmě – jak by mohli ti, kdo se oddávají tak velkým potěšením, pro Boha zemřít?! I kdyby to však byla pravda, úvaze tak správné by se měla podříditi i tak zatvzelená nauka, jako je ta naše.⁹

2. (1) Všichni navíc používají také následující výmluvu: tvrdíme, že všechny věci byly stvořeny Bohem a byly svěřeny člověku a všechny jsou dobré,¹⁰ protože je dobrý jejich tvůrce; mezi ně je prý třeba započítat i všechno to, co neodmyslitelně patří ke hrám, například koně, lva, tělesnou sílu nebo příjemný hlas;¹¹ co tedy Bůh sám

⁹ Volně parafrázováno: pohané se domnívají, že křesťané vyhledávají mučednictví proto, že se v tomto světě zřekli všeho, co činí život příjemným, například her. Zároveň nechápou, že by něco takového mohlo vycházet z božského nařízení, a považují to za lidský plán a záměr. Následuje ironická vsuvka: jak by mohli pohané, pro něž jsou právě hry skutečným a velkým potěšením (*perseverantes in tantis voluptatibus*), chápat, že pro křesťany je největším potěšením opustit tento svět a zemřít pro Boha (srv. výše, pozn. 7)? Vždyť: „Ten, kdo doufá, že se mu od Boha dostane skutečného zmrtvýchvstání, bude-li pro něj trpět, je pro vás šlencem!“ (Tertullianus, *Apol.* 50,11 [CCL 1,171]). V poslední větě celé úvahy se Tertullianus vrací k původní myšlence: to, že se křesťané zřekají potěšení (resp. her), sice není založeno na lidské úvaze, ale je to myšlenka natolik správná (*tam apto consilio*), že by si ji měli osvojit i křesťané (a zvláště ti, kteří hry stále navštěvují).

¹⁰ Srv. *Gn* 1,31.

¹¹ Kůň odkazuje k jezdeckým závodům v cirku, lev k boji se šelmami v amfiteátru, tělesná síla k zápasům na stadionu a lahodný hlas k představením v divadle. Podobně Tertullianus argumentuje také v *De cultu fem.* I,8,4–5 (CCL 1,350 n.): „Vždyť i všechna ta světská potěšení z pohanských her, jimž jsme věnovali samostatnou knihu, a dokonce i sama modloslužba, potřebují ke své existenci věci náležející Bohu. A přesto se nesluší, aby se křesťan podílel na šlenství cirku, krutosti arény či sprostotě divadla pouze proto, že koně, pantera i hlas dal člověku Bůh. Stejně tak křesťan neujde trestu, bude-li dělat něco modloslužebného pouze proto, že kadidlo, víno, oheň, na němž se spalují obětní zvířata, a dokonce i samotnou látku, která je uctívána, stvořil Bůh.“

inimicum Deo quod de conditione constet ipsius, neque cultoribus Dei putandum quod Dei non sit inimicum quia nec alienum. (2) Plane et ipsae extructiones locorum, quod saxa, quod caementa, quod marmora, quod columnae Dei res sunt, qui ea ad instrumentum terrae dedit; sed et ipsi actus sub caelo Dei transiguntur. Quam sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana praesertim cum aliquid eiusmodi de gaudiis et de fructibus saeculi metuit amittere! (3) Plures denique invenias quos magis periculum voluptatis quam vitae avocet ab hac secta. Nam mortem etiam stultus ut debitam non extimescit, voluptatem etiam sapiens ut tantam non contemnit cum alia non sit et stulto et sapienti vitae gratia nisi voluptas.

¹² Subst. *conditio*, které zde Tertullianus užívá, je vlastně kalkem řeckého *κτίσις* („[s]tvoření“), k jehož překladu slouží již v nejstarších latinských překladech bible. Utvoření tohoto christianismu (jeho výskyt je omezen pouze na křesťanské autory) bylo usnadněno tím, že v latině již existovalo sloveso *condere* s podobným významem („založit“, „uvést v existenci“). Zajímavé je, jak si povšiml R. Braun (*Deus Christianorum*, str. 359 n.), že toto slovo prakticky chybí v Tertullianových apologetických, a tedy pohan-skému publiku určených spisech, protože by mu pohané nemuseli dobře rozumět. Tertullianus jej užívá v dvojím smyslu: 1) „akt stvoření“ (na tomto místě); 2) „to, co bylo stvořeno“ (např. *De spect.* 2,5). Srv. též R. Braun, *Deus Christianorum*, str. 358–369; S. W. J. Teeuwen, *Sprachlicher Bedeutungswandel*, str. 129.

¹³ Z hlediska textové kritiky obtížné místo – i když E. Castorina a M. Turcan dávají ve svých vydáních přednost čtení *Dei putandum*, doloženému u Mesnartia a Gelenia, lze souhlasit s názorem H. Tränkleho (*Tertullianus De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 792 [recenze]), že rukopisné „*deputandum* si jakožto „tertullianovštější“ slovo zasluhuje přednost“. Stejného názoru je také P. Baiesi, *Note critiche su Tertulliano, De spectaculis*, in: P. S. Zanetti (vyd.), *In verbis verum amare. Miscellanea dell' Istituto di Filologia Latina e Medioevale, Università di Bologna*, Firenze 1980, str. 53–62 (citováno podle CTC 80,18).

¹⁴ Latinský výraz *argumentatrix*, kterého je zde užito, je Tertullianův neologismus a zároveň *hapax legomenon*. Viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 133.

¹⁵ Výraz *secta* pro označení křesťanské církve či křesťanského náboženství užívá Tertullianus v mnoha svých spisech. D. Rankin (*Tertullianus*, str.

stvořil,¹² nemůžeme pokládat za Bohu cizí a nepřátelské, a co není nepřátelské vůči němu, neboť mu to není cizí, nesmíme považovat¹³ za nepřátelské vůči těm, kdo ho uctívají. (2) To samozřejmě platí i pro samotné stavby těchto míst, protože zdivo, kameny, mramor i sloupy jsou boží věci, které Bůh poskytl k vybavení země; dokonce i samotná divadelní představení se odehrávají pod božími nebesy. Jak důmyslná si připadá lidská nevědomost ve shromažďování důkazů,¹⁴ zvláště když se bojí, že přijde o některé z těchto světských radostí a požitků! (3) Nakonec najdeš více těch, které od naší školy¹⁵ odvrací¹⁶ spíše nebezpečí, jež hrozí potěšením, než nebezpečí, jež hrozí životu. Vždyť dokonce ani hlupák se nezalekne smrti, protože je nevyhnutelná, naproti tomu ani moudrý člověk nepohrdne potěšením, protože je pokládá za určitý dar.¹⁷ Vždyť hlupákovi ani moudrému člověku není v životě nic milejšího než potěšení.

88–90) jej zmiňuje jako jeden z eklesiologických obrazů, jež Tertullianus užívá zejména ve spisech, které se obracejí na pohany, protože jim byl dobře srozumitelný (*secta* byl obvyklý výraz pro označení filosofické či právnické školy, viz S. W. J. Teeuwen, *Sprachlicher Bedeutungswandel*, str. 120 n.). Tertullianus podle Rankina tímto výrazem zařazuje křesťanskou církev mezi povolená sdružení a filosofické školy a „vyžaduje pro křesťanskou „sektu“ stejné zákonné zacházení, jakému se v římské společnosti těší jiná „tolerovaná sdružení“, a na druhé straně chce ... dokázat, že křesťanská víra nepochybně stojí z morálního i intelektuálního hlediska nad nimi“. Viz D. Rankin, *Tertullianus*, str. 88.

¹⁶ *Evocet* (v podstatě s tímtež významem jako *avocet*, pro něž se zde rozhodla M. Turcan), které udává *Codex Agobardinus*, *Codex Ottobonianus* a Mesnartiovo vydání, hájí jak E. Castorina (*Tertullianus, De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 30 nn.), tak H. Tränkle (*Tertullianus De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 790 [recenze]).

¹⁷ Čtu (podobně jako Castorina) podle Oehlerovy emendace *ut datam* a překládám: „jakožto určitým darem“. Místo patří k nejspornějším v celém spise. M. Turcan zvolila ve svém vydání rukopisnou variantu *ut tantam* a celé místo překládá: „avšak potěšením nepohrdne ani mudrc – takovou má sílu“. Naprostá většina badatelů však považuje rukopisné čtení za poškozené; i vzhledem k obsahu symetricky strukturované věty je zřejmé, že *tantam* („tak veliký“, „s takovou silou“) netvoří dostatečně jasnou antitezi

(4) Nemo negat quia nemo ignorat, quod ultro natura suggerit, Deum esse universitatis conditorem eamque universitatem tam bonam quam homini mancipatam. (5) Sed quia non penitus Deum norunt nisi naturali iure, non etiam familiari, de longinquo, non de proximo, necesse est ignorent qualiter administrari aut iubeat aut prohibeat quae instituit, simul quae vis sit aemula ex diverso adulterandis usibus divinae conditionis, quia neque voluntatem neque adversarium noveris eius quem minus noveris. (6) Non ergo hoc solum respiciendum est a quo omnia sint instituta, sed a quo conversa. Ita enim apparebit cui usui sint instituta, si appareat cui non. (7) Multum interest inter corruptelam et integritatem, quia multum est inter institutorem et interpolatorem.

Ceterum omnis species malorum quae etiam ethnici ut indubitata et prohibent et defendunt ex operibus Dei constat. (8) Vis homi-

k *debitam* („nezbytný“, „nutný“). K diskusi o celé pasáži, včetně návrhů dalších emendací, viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 41 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 34 nn.; W. von Hartel, *Patristische Studien*, I, Wien 1890, str. 8; E. Klusmann, *Adnotationes criticae ad Tertulliani librum De spectaculis*, Rudolphopoli 1876, str. 6; E. Kroymann, *Quaestiones tertullianae criticae*, I, Göttingen 1893, str. 16 n.; I. Opelt, *Tertullianus De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, Paris 1986, in: *Gnomon*, 60, 1988, str. 158 (recenze); C. Tibiletti, *Osservazioni sul De spectaculis*, str. 162; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 86.

¹⁸ Srv. Gn 1,28.

¹⁹ I když na tomto místě přiznává Tertullianus pohanům (v „klasických“ textech široce doložené) povědomí o existenci boha, který řídí svět, v *Apol.* 17,3 (CCL 1,117) o pohanech říká: „Nejvyšším proviněním je tedy to, když nechťejí poznat toho, jehož nemohou ignorovat.“ K Tertullianově argumentaci, která sleduje cíl měnit se podle konkrétních záměrů, což vede často k tomu, že jeho hodnocení téhož problému si v různých spisech z různých dob vzájemně odporují, viz dále B. Nisters, *Tertullian. Seine Persönlichkeit und sein Schicksal. Ein charakterologischer Versuch*, Münster 1950, str. 78 nn., a Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 63 n.

²⁰ Přirozené právo je společné všem lidem (srv. Isidor ze Sevilly, *Etymol.* V,4,1), a tedy i pohanům. Na jeho základě však lze Boha poznat pouze in-

(4) Nikdo nepopírá, že Bůh je stvořitelem celého světa a že tento svět je dobrý a byl svěřen člověku,¹⁸ protože to všichni dobře vědí, a navíc to dokládá sama příroda.¹⁹ (5) Ale protože Boha znají nedokonale, pouze na základě přirozeného práva, ještě ne na základě práva rodinného,²⁰ z dálky, ne z blízkosti, nutně nemohou vědět, jak přikazuje nebo zakazuje nakládat s tím, co stvořil. Stejně tak nevědí, jaká opačná síla s ním soupeří sváděním ke zvrácenému užívání božského stvoření, protože neznáš ani vůli toho, kterého znáš tak málo, ani jeho protivníka. (6) Nesmíme tedy brát v úvahu pouze to, kdo všechny věci stvořil, ale i to, kdo je zkazil. Pokud totiž vyjde najevo, k jakému užití stvořeny nebyly, ukáže se také, k jakému stvořeny byly. (7) Mezi zkažeností a neporušeností je velký rozdíl, protože se od sebe velmi liší stvořitel a porušitel.²¹

Ostatně všechny druhy zla, které dokonce i pohané jako nepochybně zlé zakazují a trestají, pocházejí z božích děl. (8) Chceš spáchat vraždu mečem, jedem, magickými zařídky?²² Železo je

stinktivně, povrchně. Naopak křesťané znají Boha v jeho plnosti, znají ho intimně, na základě „rodinného práva“, protože tvoří „boží rodinu“ (*familia dei*). Bůh je „otcem“, církev „matkou“, všichni křesťané „bratry a sestrami“, křesť je nazýván „druhým narozením“ (*secunda nativitas, regeneratio*). Viz S. W. J. Teeuwen, *Sprachlicher Bedeutungswandel*, str. 122 n.

²¹ *Interpolator* – doslova „ten, který falšuje, kazí“. Jedno z Tertullianových označení ďábla, srv. též *De test. an.* 3,2 (CCL 1,178): „Satana..., kterého nazýváme zlým andělem, tvůrcem každého hříchu, porušitelem celého světa (*totius saeculi interpolatorem*)...“ K tomuto označení ďábla viz J. Fontaine, *Sur un titre de Satan chez Tertullianus: „Diabolus interpolator“*, in: *SMSR* 38, 1967, str. 197–216. J. Büchner (*Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 43) dále upozorňuje na chiasmaty, antithetické uspořádání věty (*corruptelam* [zkaženost] / *integritatem* [neporušenost] ... *institutorem* [„stvořitel“] / *interpolatorum* [„porušitel“] a Tertullianovu snahu vyhnout se jednotvárnosti formulace (*multum interest inter* [„je velký rozdíl mezi“] / *multum est inter* [„velmi se liší“]). Ke slovu *institutor* viz dále R. Braun, *Deus christianorum*, str. 392 n.

²² Lat. subst. *devinctio* se poprvé vyskytuje u Tertulliana, a to pouze na tomto místě našeho spisu (H. Hoppe, *Beiträge*, str. 135). Slovo odpovídá řeckému κατάδεσς, resp. κατάδεσμος (pův. „svázání magickými uzly“,

cidium ferro, veneno, magicis devinctionibus perfici? Tam ferrum Dei res quam herbae, quam angeli. Numquid tamen in hominis necem auctor ista providit? Atquin omnem homicidii speciem uno et principali praecepto interimit: „Non occides“. (9) Proinde aurum, aes, argentum, ebur, lignum et quaecumque fabricandis idolis materia captatur, quis in saeculo posuit nisi saeculi auctor Deus? Numquid tamen ut haec adversus ipsum adorentur? Atquin summa offensa penes illum idololatria est. Quid non Dei est quod Deum offendit? Sed cum offendit Dei esse desiit, et cum desiit offendit. (10) Ipse homo, omnium flagitiorum auctor, non tantum opus Dei, verum etiam imago est; et tamen et corpore et spiritu descivit a suo institutore. Neque enim oculos ad concupiscentiam sumpsimus et linguam ad maliloquium et aures ad exceptaculum maliloquii et

tedy „zaříkadly“, „magickými praktikami“; srv. *LSJ*, s. v. *κατάδεσις*). Vřra, že pomocí kouzel lze někomu přivodit tělesnou újmu, případně smrt, je společná jak pohanům, tak křesťanům. Z „klasické literatury“ viz např. Ovidius, *Amores*, III,7,27 nn.; Petronius, *Satir.* 131; Vergilius, *Buc.* 8,77. Tento názor sdílela v určitých historických etapách také oficiální církev, jak vyplývá ze stanoviska elvirského koncilu (roku 306): každému, kdo zabije člověka pomocí kouzel, hrozí exkomunikace (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 46; J. Alexander, *Church Councils and Synods*, in: I. Hazlett [vyd.], *Early Christianity. Origins and Evolution to 600 AD*, London 1991, str. 127). I z toho, jak ostře se Tertullianus na mnoha místech svých spisů (viz H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 109 n., pozn. 5) vyslovuje proti magickým praktikám a jejich autorům, lze soudit, „že tzv. „lidové křesťanství“ se svým charakterem muselo blížít světu tehdejších pověr a výsledkem bylo, že někteří křesťané – a můžeme se domnívat, že jich nebylo málo – považovali nové náboženství za druh nové, účinné magie“. Viz A. Wypustek, *Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution*, in: *VChr* 21, 1997, str. 286. Fakt, že se křesťanství (zejména některé jeho poloheretické podoby, např. montanismus, ale také některé konkrétní křesťanské rituály – např. exorcismus [srv. níže, str. 185, pozn. 271]) mohlo pohanům důvodně jevit jako druh magie, vůči níž panoval zvláště v časech Tertullianových odpor jak na nejvyšších místech, tak mezi nejširšími lidovými vrstvami, osvětlil A. Wypustek, *Magic, passim*. Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 45 n.

věc, která patří Bohu, stejně jako rostliny a andělé.²³ Cožpak ale stvořitel tyto věci přichystal pro vraždu člověka? Vždyť každou vraždu zakazuje jedním ze základních přikázání: nezabiješ.²⁴ (9) Stejně tak, kdo jiný než Bůh, stvořitel světa, dal světu zlato, měď, stříbro, slonovinu, dřevo a vše, co se používá jako látka pro výrobu model? Cožpak to ale udělal proto, aby byly místo něho uctívány? Vždyť jeho největší urážkou je modloslužba. Co z toho, co Boha uráží, Bohu nepatří? Ale když ho to uráží, přestalo to být jeho, a když to přestalo být jeho, uráží ho to.²⁵ (10) Sám člověk, původce všech hanebností,²⁶ je nejen božím dílem, ale dokonce i jeho obrazem,²⁷ a přesto od svého stvořitele odpadl tělem i duchem. Oči

²³ Jde o ďáblový anděly, demony, o nichž se Tertullianus zmiňuje v *De spect.* 4,1. Srv. též Tertullianus, *De an.* 57,4 (CCL 2,865 n.): „...dílem démonů je i to, že způsobují předčasnou či násilnou smrt...“ Pokud jde o latinský text, na tomto místě a také v *De spect.* 2,9 lze proti M. Turcan souhlasit s C. Tibilettim (*Osservazioni sul De spectaculis*, str. 162 n.) a preferovat rukopisnou elipsu slovesa „být“ (tedy: ...*Dei res quam herbae...*; resp.: ...*penes illum idololatria*). K příkladům elipsy slovesa *esse* u Tertulliana viz H. Hoppe, *Syntax*, str. 143 n.; E. Löfstedt, *Zur Sprache*, str. 57 nn.

²⁴ *Gn* 20,13; *Dt* 5,17.

²⁵ Jak upozorňují všichni komentátoři (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 47; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Casatoria, str. 52; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 94), podobné slovní hříčky s chiasticky uspořádanými antithesemi má Tertullianus zvláště v oblibě. Dokonalý příklad stejné kruhové argumentace nalezneme v *De patient.* 5,6 (CCL 1,303): *Nec enim doluisset (diabolus) si sustinuisset nec (enim) invidisset homini si non doluisset: adeo decepit eum quia inviderat, inviderat autem quia doluerat, doluerat quia patienter utique non tulerat.* („Nebylo by ho to [ďábla] mrzelo, kdyby to trpělivě snesl, a nebyl by člověku záviděl, kdyby ho to nemrzelo: podvedl tedy člověka proto, že mu záviděl, a záviděl mu proto, že ho to mrzelo, a mrzelo ho to proto, že to nenesl trpělivě.“)

²⁶ Snad ozvuk Ciceronova listu Attikovi (Cicero, *Ep. Att.* XIII,40,1), kde je užito téže formulace.

²⁷ Srv. *Gn* 1,27.

gulam ad gulae crimen et ventrem ad gulae societatem et genitalia ad excessus impudicitiae et manus ad vim et gressus ad vagam vitam, aut spiritus ideo insitus corpori ut insidiarum et fraudium et iniquitatum cogitatorium fieret: non opinor. (11) Nam si omnem malignitatem et si tantum malitiam excogitatem Deus exactor innocentiae odit, indubitate quaecumque condidit non in exitum operum constat condidisse quae damnat, licet eadem opera per ea quae condidit administrantur, quando haec sit tota ratio damnationis, perversa administratio conditionis a conditis.

(12) Nos igitur, qui Domino cognito etiam aemulum eius inspicimus, qui institutore comperto etiam interpolatorem una deprehendimus, neque mirari neque dubitare oportet; cum ipsum hominem, opus et imaginem Dei, totius universitatis possessorem, illa vis interpolatoris et aemulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, universam substantiam eius, pariter cum ipso integritati institutam, pariter cum ipso in perversitatem demutavit adversus institutorem, ut quam doluerat homini concessam, non sibi, in ea ipsa et hominem reum Deo faceret et suam dominationem collocaret.

3. (1) Hac conscientia instructi adversus opinionones ethnicorum, convertamur magis ad nostrorum detractatus. Quorumdam enim

²⁸ Srv. Mt 5,28.

²⁹ *Maliloquium* („zlořečení“) je Tertullianův neologismus, užitý ještě v *Apol.* 45,3 (CCL 1,159). Viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 137. Také v ostatních Tertullianových dílech najdeme obdobně tvořené novotvary na *-loquium* (viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 47; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 54 n.). Velká koncentrace neologismů v tomto souvětí snad měla upoutat pozornost čtenářů, resp. posluchačů. Viz Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 95.

³⁰ *Exceptaculum* – vlastně „prostředek ke vnímání“ – je opět Tertullianův neologismus a zároveň *hapax legomenon*. Viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 135.

³¹ *Cogitatorium*, poslední Tertullianův neologismus v této periodě, asociuje Aristofanovu (*Nub.* 94 *et passim*) „myslírnu“ (φροντιστήριον). Viz též *De an.* 14,3 (CCL 2,800) ve smyslu „myšlenková činnost“ a *De resurr.*

jsme totiž nedostali k hříšné touze,²⁸ jazyk ke zlořečení,²⁹ uši, abychom zlořečení naslouchali,³⁰ hrdlo k mlsnosti, břicho, aby bylo hrdlu spojencem, pohlaví k výlevům nemravnosti, ruce k násilí, nohy, abychom vedli potulný život; je snad duch v těle proto, aby se stal myšlenkovou dílnou³¹ nástrah, podvodů a nespravedlivostí? Myslí, že ne. (11) Pokud totiž Bůh, vyžadující poctivost, nenávidí každou špatnost, ba dokonce i špatnost spáchanou pouze v myšlenkách, je zcela jasné, že nic z toho, co stvořil, nestvořil proto, aby z toho vzešly věci, které ztrácuje, ačkoli i k takovým cílům se užívá toho, co stvořil – jediným důvodem ztracení totiž je, že stvořené bytosti zvráceně užívají stvořené věci.

(12) My, kteří jsme poznali Pána a známe také jeho soupeře, kteří jsme zjistili, kdo je stvořitel, a zároveň víme, kdo je porušitel, se tedy nemáme proč divit nebo pochybovat. Ona síla porušujícího a soupeřícího anděla zbavila totiž člověka, výtvar a obraz boží, pána celého světa,³² hned na počátku neporušenosti a spolu s člověkem přeměnila i všechny věci, které mu byly dány k dispozici³³ a které byly při stvoření obdařeny stejnou neporušeností, ve zvrácenost proti stvořiteli. Nemohla totiž snést, že tato neporušenost byla propůjčena člověku, nikoli jí, a proto chtěla, aby byl člověk před Bohem stejně vinen, jako je ona sama, a ona mohla nastolit svou vládu.

3. (1) Poté, co jsme díky těmto poznatkům získali zbraň proti názorům pohanů, věnujme se nyní podrobněji vytáčkám³⁴ samotných křesťanů. Jejich buď příliš jednoduchá, nebo příliš úzkostlivá víra

mort. 15,5 (CCL 2,938), kde má toto slovo stejně jako zde význam „místo, kde se tvoří, vznikají myšlenky“. Viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 134; srv. též G. R. Hauschild, *Die Grundsätze*, str. 9–14.

³² Srv. Ž 8,7.

³³ Slovo *substantia* má podle R. Brauna (*Deus christianorum*, str. 176–183; zde zvláště str. 177) na tomto místě význam „statky“, „to, co dal Bůh člověku k užívání“, což potvrzují i následující slova *pariter cum ipso* („zároveň s člověkem“), která by jen stěží dávala smysl, kdybychom výraz *substantia* chápali jako „bytnost“, „přirozenost“.

³⁴ *Detractatus* jakožto substantivum je *hapax legomenon* (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 135). Jeho význam lze však snadno odvodit ze slovesa *de-*

fides aut simplicior aut scrupulosior ad hanc abdicationem spectaculorum de scripturis auctoritatem exposcit et se in incertum constituit quod non significanter neque nominatim denuntietur servis Dei abstinentia eiusmodi.

(2) Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est: „Non occides, non idolum coles, non adulterium, non fraudem admittes“, ita exerte definitum: „Non in circum ibis, non in theatrum; agonem, munus non spectabis“. (3) Sed invenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocem David: „Felix, inquit, qui non abiit in concilium impiorum et in via peccatorum non stetit et in cathedra pestium non sedit“. (4) Nam etsi iustum illum videtur praedicasse, quod in concilio et in consessu Iudaeorum de necando Domino consultantium non communicavit, late tamen semper scriptura divina dividitur, ubicumque secundum praesentis

tractare „oddalovat“, „vytáčet se“, které je doloženo jak u Tertulliana, tak v „klasických“ textech. Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 49, a Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 64 n.

³⁵ Srv. *Ex* 20,4–5; 20,13–14; 20,16.

³⁶ Tertullianus vzápětí cituje první verš prvního z žalmů (Ž 1,1), za jejichž autora byl považován biblický král David. Tertullianus tento žalm cituje ještě v *Adv. Marc.* IV,42,8 (CCL 1,661), a v *De pudic.* 18,4 (CCL 2,1317 n.). Zatímco na obou těchto místech uvádí verš ve znění, které se shoduje s Jeronýmovou *Vulgátou*, tedy: „...*beatus vir, qui non abiit in consilio*... („...blaze muži, který se neřídí radami...“), v *De spectaculis* jej uvádí v pozměněné podobě: „...*qui non abiit in concilium*... („...kdo nevešel do shromáždění...“). Záměnu slova *consilium* („rada“) za *concilium* („shromáždění“), kterou umožňuje řecké znění *Septuaginty* (ὁς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλήν), si na tomto místě vynutila Tertullianova poněkud sofistická argumentace, opřená mimo jiné právě o slovo „shromáždění“. Nápad využít Ž 1,1 při výpadu proti hrám nicméně nepochází zcela od Tertulliana. V zárodku jej nalezneme u Klementa Alexandrijského, srv. *Paed.* III,11,76,3–4 (GCS 12, Klement 1,278): „Vychovatel nás nebude vodit ani na představení – stadiony a divadla by se daly velmi příhodně označit za ‚lavici zhouby‘. Najdeme tam ‚radu‘ zla namířenou proti Spravedlivému, a proto je takové shromáždění hodno zavržení.“ Viz též Klement Alexandrijský, *Strom.* II,15,67,4–68,1 (GCS 52 [15], Klement 2,149): „Já sám jsem totiž slyšel

totiž k takovému odmítnutí her vyžaduje potvrzení z Písma a je na pochybách, protože božím služebníkům prý zdrženlivost tohoto druhu není jednoznačně a výslovně přikázána.

(2) Nikde samozřejmě nenajdeme, že by tak, jako je výslovně uvedeno: nezabiješ, nebudeš uctívat modlu, nespácháš cizoložství ani podvod,³⁵ bylo stejně přísně stanoveno: nevstoupíš do cirků ani do divadla, nebudeš se dívat na *agon* ani na gladiátorské hry. (3) Zjistíme však, že se i na tento případ hodí první slova Davida: „šťastný, kdo nevešel do shromáždění bezbožných, nestál na cestě hříšných a neseděl na lavici zla. (4) Ačkoli se zdá, že David chválí onoho spravedlivého muže, který se neúčastnil shromáždění a sněmu Židů radících se o zabití Pána,³⁷ přesto lze božské písmo vždy vykládat šfeji³⁸ na těch místech,³⁹ která na základě svého bez-

absolutně
v písmu

jednoho člověka, který se v těchto věcech vyzná, jak říká, že „rada bezbožníků“ jsou pohané ... a ‚lavice zhouby‘ že jsou divadla a soudy, nebo spíše to, když si někdo hledí zlých a zlobných sil a podílí se na jejich dílech.“ Celá interpretace je však zřejmě židovského původu (srv. C. Rambaux, *Tertullien face aux morales des trois premiers siècles*, Paris 1979, str. 179 n., pozn. 512; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 103 n.). Začátek prvního žalmu byl v boji proti hrám užít také v pozdější době (např. *Constit. apost.* II, 61 [SC 320,330 nn.]; Jan Zlatoústý, *De poenit.* 6,1 [PG 49,314]) a Tertullianovu exegesi připomíná rovněž Jeroným (*Comm. psalm.* 1,1 [CCL 72,179]).

³⁷ Myšlen je Josef z Arimatie, „...člověk dobrý a spravedlivý, který ne-souhlasil s jejich (totiž židovské rady) rozhodnutím a činem“ (*Lk* 23,50–51) a po Ježíšově ukřižování si od Piláta vyžádal jeho tělo a pohřbil je do svého hrobu. Viz *Mk* 15,42–46; *Mt* 27,57–60; *J* 19,38–42.

³⁸ Srv. nenapodobitelnou slovní hříčku v latinském originále: *scriptura divina dividitur* (dosl. „božské písmo se rozkládá“). Jedná se o tzv. *parechesis*; dvě slova s různým významem začínají stejnými písmeny (viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 51). Srv. též H. Hoppe, *Syntax*, str. 172.

³⁹ Tertullianus preferuje doslovný výklad biblických míst, a přestože se v jeho spisech setkáváme s užitím alegorické metody, kterou pokládá za „legitimní...“, jeho díla budí dojem, že byl vůči alegorii nedůvěřivý“ (R. P. C. Hanson, *Notes on Tertullian's Interpretation of Scripture*, in: *JThS*

rei sensum etiam disciplina munitur, ut hic quoque non sit aliena vox a spectaculorum interdictione. (5) Si enim pauculos tunc Iudaeos impiorum concilium vocavit, quanto magis tantum conventum ethnici populi? Minus impii ethnici, minus peccatores, minus hostes Christi quam tunc Iudaei? (6) Quid quod et cetera congruunt? Nam apud spectacula <et> in cathedra <sedetur> et in via statur; vias enim vocant et cardines balteorum per ambitum et discrimina popularium per proclivum; cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad consessum situs.

(7) Itaque e contrario „infelix qui in quodcumque concilium impiorum abierit et in quacumque via peccatorum steterit et in quacumque cathedra pestium sederit“ generaliter dictum intellega-

[N. S.] 12, 1961, str. 274). Jako *allegoriae, parabola, aenigmata* („alegorie, podobenství, hádanky“) ostatně Tertullianus označuje právě heretický výklad Písma, proti němuž bojuje. Ačkoli Hanson oceňuje Tertullianův způsob biblického výkladu jako realistický a uměřený, musíme brát v úvahu rovněž Tertullianovu snahu přizpůsobit svůj výklad a argumentaci sledovanému záměru, totiž přesvědčení protivníka. To je třeba mít na paměti i tam, kde se podle Hansona (*Notes*, str. 276) projevuje Tertullianova interpretační schopnost tím, že trvá na takovém výkladu konkrétních biblických pasáží, kdy se přihlíží k situaci, v níž vznikly. Za tyto zásady, které rozhodně přesahují rámec křesťanské tradice, kterou zdědil, Tertullianus vděčí klasické rétorice (R. D. Sider, *Ancient Rhetoric*, str. 9 n.). Nepřekvapí nás proto, že Matoušovo „když vás budou pronásledovat v jednom městě, prchněte do druhého“ (Mt 20,23) se podle Tertulliana omezuje pouze na apoštoly a nemá universální platnost – jak jinak by také měl toto místo vyložit ve spise namířeném proti křesťanům, kteří se za jeho časů útekem vyhýbali pronásledování (srv. Tertullianus, *De fuga*, 6, *passim* [CCL 2,1142 nn.])? K metodám a zásadám Tertullianovy biblické exegese viz kromě citovaného článku R. P. C. Hansona např. T. P. O'Malley, *Tertullian and the Bible. Language – Imagery – Exegesis*, Nijmegen – Utrecht 1967, str. 117–172 (zde i odkazy na další literaturu).

⁴⁰ Slovo *balteus* („přepážka“), které Tertullianus na tomto místě užívá, je synonymem k *praecinctio* (srv. Vitruvius, *De archit.* V,3,4), a označuje v římském divadle či amfiteátru vyvýšené zdi („ochozy“), které oddělovaly jednotlivá „pořadí“ sedadel (*maenianum*). Sedadla umístěná nejbližše jevišti byla určena pro senátory, významné úředníky atd., střední část byla vyhra-

prostředního smyslu rovněž obecněji poučují o řádném chování, takže ani zde není tento výrok příliš vzdálen od zákazu her. (5) Nazval-li totiž tehdy David shromážděním bezbožníků několik málo Židů, co teprve tak velké sročení pohanů? Jsou snad pohané méně bezbožní, jsou snad menšími hříšníci, menšími nepřáteli Krista, než byli tehdy Židé? (6) Cožpak se neshoduje i ostatní? Vždyť i při hrách se sedává na lavici a stojí na cestě; jako cesty (*viae*) se totiž označují uličky mezi vyvýšenými zdmi, které jsou po obvodu (*balteii*),⁴⁰ a také uličky vedoucí shora dolů a oddělující místa určená pro prostý lid;⁴¹ lavice (*cathedra*) jsou pak místa k sezení v ohybu.⁴²

(7) Proto tomu rozumějme tak, že bylo naopak řečeno obecně: nešťastný muž, který by vešel do jakéhokoli shromáždění bezbožných, stál na jakékoli cestě hříšných a seděl na jakékoli lavici zla,

zena běžným občanům a nejvyšší místa otrokům, chudíně aj. (srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 53; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 74 nn.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 110 n.). Viz též rekonstrukci nákrese římského divadla podle Vitruvia (Vitruvius, *Deset knih o architektuře*, přel. A. Otoupalík, Praha 1979, str. 173). K dalším informacím o římském divadle v češtině srv. E. Stehlíková, *Římské divadlo*, Praha 1993.

⁴¹ „Uličkami oddělujícími místa určená pro prostý lid“ (*discrimina popularium*) jsou vlastně míněna schodiště, rozdělující místa k sezení v obou horních pořadích (pořadí 2 a 3; *popularia*) hlediště na trojúhelníkovité úseky, tzv. „klíny“ (*cuneus*; srv. Vitruvius, *De archit.* V,6,2). V řadě divadel tato schodiště skutečně vedla pouze druhým a třetím pořadím, zatímco pořadí nejnižší zůstávalo nerozděleno, což se, jak je zřejmé z vykopávek, týkalo zejména divadel v severní Africe (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 54).

⁴² „Lavice“ (*cathedra*) byla pohodlná židle užívaná zejména ženami a toto jméno posléze přešlo i na místa v divadle či amfiteátru vyhrazená ženám. Nacházela se zcela nahoře, na jakési galerii a mohla být i zastřešena. Slovem „v ohybu“ (*in anfractu*) je míněno zaoblení, zatočení obvodových zdí. Viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 54 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 80 nn.; E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater, nebst Anhang: Tertullian und das Amphitheater*, in: ZKG 15, 1894–1895, str. 177 nn.

mus, cum quid aliter, etiam specialiter, interpretari capit. Nam et specialiter quaedam pronuntiata generaliter sapiunt. (8) Cum Deus Israelitas admonet disciplinae vel obiurgat, utique ad omne habet; cum Aegypto et Aethiopiae exitum comminatur, in omnem gentem peccatricem praeiudicat. Sic omnis gens vocatur Aegyptus et Aethiopia a specie ad genus, quemadmodum etiam omne spectaculum concilium vocat impiorum a genere ad speciem.

4. (1) Ne quis argumentari nos putet, ad principalem auctoritatem convertere ipsius signaculi nostri. Cum aquam ingressi Christianam fidem in legis suae verba profiteamur, renuntiassent nos diabolo et pompae et angelis eius ore nostro contestamur. (2) Quid erit sum-

⁴³ V latinském textu problematické místo. M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 112) i E. Castorina (Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 80) se ve svých vydáních rozhodli pro rukopisné čtení potvrzené Mesnartiem, a čtou: *cum quid aliter, etiam specialiter interpretari capit* („ačkoli text může být vyložen i jinak, obecně“). Toto řešení však jiní badatelé vzhledem k antithetické výstavbě celé pasáže nepovažují za šťastné (srv. např. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 56; I. Opelt, *Tertullianus De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 158 n. [recenze]), přijímají Wissowovu konjekturu *generaliter* (*cum quid generaliter, etiam specialiter interpretari capit*) a překládají: „ačkoli něco obecného může být vyloženo také v užším smyslu“.

⁴⁴ Zatímco např. u Homéra (srv. *Il.* I,423 n.; XXIII,205 nn.; *Od.* I,22 nn.) jsou „Aithiopové“ vzorem zbožnosti (jejich obětních hostin se účastní sami bohové), u raně křesťanských autorů Etiopané a Egyptané zastupují a ztělesňují celý hříšný svět. Tento topos má předlohu ve Starém i Novém zákoně (srv. např. *Iz* 20,3–4; *Ž* 73,14; *Zj* 11,8). O jeho rozšíření svědčí např. i známá pasáž z 10. kapitoly *Passio Perp. et Fel.*, kde Perpetua bojuje ve vidění s ďáblem, který má podobu ošklivého Egyptana. Celou problematiku symbolického významu Egypta a Etiopie jak pro autory pohanské, tak křesťanské zpracovala nejnověji G. L. Byron, *Symbolic Blackness and Ethnic Difference in Early Christian Literature*, London 2002.

⁴⁵ Stručný popis vlastního křesťanského rituálu podává sám Tertullianus např. v *De corona*, 3 (CCL 2,1042 n.): před vstupem do vody v baptisteriu se křtěnec podruhé zřká ďábla, jeho pompy a jeho andělů (poprvé se jich zřekl za přítomnosti biskupa, který na něho vložil ruce). Pak je třikrát po-

ačkoli text můžeme vyložit i jinak, v užším smyslu.⁴³ Vždyť i některé úzce formulované výroky mají obecný smysl: (8) když například Bůh připomíná Izraelcům jejich povinnosti nebo je kárá, jistě má na mysli všechny lidi; když hrozí zkázou Egyptu a Etiopii, jistě předem vyslovuje soud nad každým hříšným národem.⁴⁴ Přeneseme-li tedy myšlenku z užšího významu na obecný, je každý národ Egyptem a Etiopii, stejně jako přeneseme-li myšlenku z obecného významu na užší, každá podívaná je shromážděním bezbožných.

4. (1) Aby si někdo nemyslel, že se chci vymlouvat, obrátím se ke svrchované autoritě našeho křesťanského znamení. Když vstoupíme do vody a vyznáváme předepsanými slovy křesťanskou víru,⁴⁵ do-
svědčujeme svými ústy, že jsme se zřekli ďábla, jeho pompy a jeho andělů.⁴⁶ (2) Co jiného než modloslužba je tím největším a nejhlav-

nořen do křesťanské vody a odpovídá na otázku, zda věří v Boha Otce, Syna i Ducha svatého. Po vystoupení z vody mu je podáno mléko a med. Nový křesťan se měl celý týden zdržet koupele. Srv. Tertullianus, *De baptismo. Tertullian's Homily on Baptism*, vyd. E. Evans, London 1964, str. XXIII (viz též str. XVII–XXXVI); M. Probst, in: *LTK, s. v. Taufe. Liturgiegeschichtlich und liturgisch*; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 116.

⁴⁶ Tertullianus na tomto místě uvádí (zřejmě v přesném znění) tzv. abrenunciační formulaci (křtěnec se těmito slovy při křtu zřkal ďábla a všeho, co s ním souvisí, a naopak se hlásil ke Kristu), která se v jeho době užívala v Kartágu. Kromě našeho spisu ji zmiňuje ještě v *De an.* 35,3 (CCL 2,837), a *De corona*, 3,2 (CCL 2,1042). Samotný význam slova *pompa* je v této křesťanské souvislosti nejasný (na nejobecnější úrovni panuje shoda v tom, že souvisí s modloslužbou a jejími projevy). J. Köhne považuje toto slovo za „souhrnné označení, jež zahrnovalo vše pohanské, čeho se má křesťan varovat“ (*Die Schrift Tertullians „Über die Schauspiele“ in kultur- und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, Münster 1929, str. 36); podle H. Rahnera zase znamená „satanův triumfální průvod, k němuž náležejí démoni a všechno, co je v jejich moci“ (*Pompa diaboli. Ein Beitrag zur Bedeutungsgeschichte des Wortes πομπή – pompa in der urchristlichen Taufliturgie*, in: *ZKTh* 55, 1931, str. 256). Názory těchto i jiných badatelů kriticky analyzuje J. H. Waszink (*Pompa diaboli*, in: *VChr* 1, 1947, str. 13–41) a dochází k závěru, že (str. 41): „v dochovaných textech se nikde nesetkáme s tím, že by spojení *pompa diaboli* mělo osobní smysl, a není ani prav-

mum ac praecipuum in quo diabolus et pompae et angeli eius censeantur quam idololatria? Ex qua omnis immundus et nequam spiritus, ut ita dixerim, (captat obse) quia. Nec diutius de hoc. (3) Igitur si ex idololatria universam spectaculorum paraturam constare constiterit, indubitate praeiudicatum erit etiam ad spectacula pertinere renuntiationis nostrae testimonium in lavacro, quae diabolo et pompae et angelis eius sint mancipata, scilicet per idololatriam. (4) Commemorabimus origines singulorum, quibus incunabulis in saeculo adoleverint; exinde titulos, quibus nominibus nuncupentur; exinde apparatus, quibus superstitionibus instruantur; tum loca, quibus praesidibus dicentur; tum artes, quibus auctoribus deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam neque ad nostram eierationem pertinebit.

5. (1) De originibus quidem ut secretioribus et ignotis penes plures nostrorum altius nec aliunde investigandum fuit quam de instrumentis ethnicalium litterarum. (2) Extant auctores multi qui super ista re commentarios ediderunt. Ab his ludorum origo sic tra-

děpodobné, že by v období předcházejícím zachovaným textům označovalo osoby. Sémantické nuance tohoto spojení lze vysvětlit asociacemi, jež byly v prvotním křesťanství spojeny s *pompa circi*“ (tedy slavnostním průvodem v cirku; srv. níže, str. 123, pozn. 82).

⁴⁷ Latinský text je na tomto místě poškozený; výsledné znění je konjekturou M. Turcan (srv. Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 117 nn.), kterou schvalují i další badatelé (I. Opelt, *Tertullianus De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 158 [recenze]; P. Petitmengin, *Tertullianus De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, in: *CTC* 86,2 [recenze]).

⁴⁸ V latinském znění (*constare constiterit*) podobná slovní hříčka jako v *De spect.* 3,4; viz výše, str. 105, pozn. 38.

⁴⁹ Latinské slovo *paratura* („příslušenství“, „výbava“, „vystrojení“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 138).

⁵⁰ Toto rozvržení, které Tertullianus převzal ze svých pohanských pramenů (srv. výše, zejména str. 80), se vztahuje na kapitoly 5–12. V 5. a 6. kapitole se Tertullianus věnuje původu a názvům her obecně, kapitoly 7–9 pojednávají o hrách v cirku (vystrojení, místo konání, dovednosti) a kapi-

nějším projevem ďábla, jeho pomp a jeho andělů? Právě z modloslužby získává každý nečistý a zlý duch, abych tak řekl, uznání a pocty.⁴⁷ Ale o tom již dost. (3) Dojdeme-li tedy k názoru,⁴⁸ že všechno příslušenství⁴⁹ her má původ v modloslužbě, pak tím bude nepochybně předem rozhodnuto o tom, že se naše odřeknutí při křtu vztahuje i na samotné hry, protože se skrze modloslužbu dostaly do moci ďábla, jeho pomp a jeho andělů. (4) Nyní připomenu původ jednotlivých her a to, jak se v pohanském světě postupně vyvíjely; jejich názvy a jména, která hry nesou; jejich vystrojení a obřady i to, s jakými pověrami jsou spojeny; místa, kde se hry odehrávají, a jakým patronům jsou zasvěcena; konečně jednotlivé dovednosti a to, kdo je považován za jejich autora.⁵⁰ Pokud něco z toho nebude spjata s modlou, nebude to spjata ani s modloslužbou, ani s naším přísežným odřeknutím.

5. (1) Po původu her, protože je pro mnohé z nás poměrně temný a neznámý, jsem musel pátrat poněkud hlouběji, a to nikde jinde než v *arzenálu*⁵¹ pohanské⁵² literatury. (2) Autorů, kteří o tomto tématu pojednávali, je mnoho a původ her je podle nich tento: Ti-

toly 10–12 se zabývají zbývajícími třemi druhy her (v divadle, na stadionu, v amfiteátru) komplexně ze všech uvedených hledisek (srv. též výše, str. 69 n.). Srv. též Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 92 n.

⁵¹ J. Büchner (*Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 60 n.) vidí v úvodní větě páté kapitoly Tertullianovu potřebu ospravedlnit se před svými čtenáři, že jako křesťan čerpá z pohanských pramenů. Tato domněnka však není správná – jak upozorňuje R. D. Sider, první věta je naopak polemicko-ironická: Tertullianus bude „popisovat hry, tedy psát dějiny lidské zvrácenosti z knih samotných pohanů, kteří se tak stanou slepými svědky své vlastní zvrácenosti“ (*Tertullian On the Shows*, str. 348). Tento ironický podtón podtrhuje rovněž překlad latinského *instrumentum* slovem „arsenál“, inspirovaný překladem M. Turcan – pohanská literatura je výbavou, arzenálem (*instrumentum*), z něž si sám Tertullianus vypůjčí zbraně svých protivníků, aby nad nimi zvítězil (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 123).

⁵² Lat. adj. *ethnicalis* („pohanský“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 142).

ditur: Lydos ex Asia transvenas in Etruria consedisse Timaeus refert, duce Tyrreno qui fratri suo cesserat regni contentione. Igitur in Etruria inter ceteros ritus superstitionum suarum spectacula quoque religionis nomine instituunt. Inde Romani arcessitos artifices mutantur, itemque enuntiationem, ut ludi a Lydis vocarentur. (3) Sed etsi Varro ludos a ludo, id est a lusu, interpretatur, sicut et Luperkos

⁵³ Lat. subst. *transvena* („cizinec“, „emigrant“), zkonstruované analogicky podle existujícího *advena* („přistěhovalec“), je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 140).

⁵⁴ Timaios z Tauroménia, řecký historik (asi 356–260 př. Kr.), autor rozsáhlého historického díla *Ἱστορίαι* (*Dějiny*) o třiceti osmi knihách, známého také jako *Ἱταλικά καὶ Σικελικά* (*Dějiny Itálie a Sicílie*), z něž se dochovaly jen fragmenty. Žádný zachovaný zlomek sice o lýdském původu Etrusků přímo nemluví, ale ze dvou fragmentů (zl. 1–2 [FGH Hist 3b,566, 592]) vyplývá, že Etruskům věnoval Timaios 1. knihu svého díla. Zpráva, že Etruskové (Ἑτρωγοί) přišli do Itálie z Malé Asie vedeni Tyrhémem, je doložena u Hérodota (*Hist.* I,94), Strabóna (*Geogr.* V,2,2), Velleia Patercula (*Hist. Rom.* I,1,4) a Tacita (*Ann.* IV,55,18–23). Ani jeden z nich se však nezmiňuje o tom, že by Tyrrhénos „ustoupil v boji o trůn bratrovi“. Naopak všichni (s výjimkou Tacita, u něhož je toto sdělení implicitní) hovoří o losování, jež bylo způsobeno přelidněním. Tyrrhénos je prohrál a musel odejít. O maloasijském původu Etrusků se stručně zmiňuje také řada dalších antických autorů (přehled u H. F. Soveriho, *De ludorum memoria*, str. 2 n., pozn. 3), z nichž stojí za zmínku ještě názor Dionysia Halikarnasského, který poté, co probral všechny jemu známé možnosti (*Ant. Rom.* I,28–30), uzavírá slovy: „Skutečně si nemyslím, že Tyrrhénové jsou kolonisté z Lýdie. ... Zřejmě jsou blíže pravdě ti, kteří tvrdí, že tento národ odnikud nepřišel, ale že je domorodý, protože je velmi starobylý a ne-najdeme žádný jiný národ, s nímž by (Tyrrhénové) měli společný jazyk nebo způsob života“ (*Ant. Rom.* I,30,1–2). Konečně Livius (*Ab Urbe cond.* V,33,6–11) se zmiňuje o Etruscích usazených mezi Apeninami a Alpami a etruský je podle něho také původ dalších alpských kmenů, zejména Raetů (srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 97 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 1–10).

⁵⁵ Téměř všechny druhy her (nebo alespoň jejich součástí), jež existovaly v římském prostředí, jsou skutečně etruského původu. Doklady uvádí H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 10–14; srv. též Tertullianus, *De*

maios tvrdí, že Lýdové, kteří odešli⁵³ z Asie, se pod vedením Tyrhéna, jenž v boji o trůn ustoupil svému bratrovi, usadili v Etrurii.⁵⁴ Zde pak pod záminkou kultovních praktik zavádějí mezi svými dalšími pověřenými obřady i hry.⁵⁵ Římané si z Etrurie povolali a vypůjčili umělce i označení her,⁵⁶ takže hry (*ludi*) byly nazývány po Lýdech (*Lydi*). (3) Varro sice slovo *ludi* („hry“) odvozuje od *ludus* („žert“), tj. od *lusus* („žertování“),⁵⁷ stejně jako byli *ludii* nazýváni luperkové, protože běhali sem a tam a tropili si žerty (*ludendo*),⁵⁸

spectaculis, vyd. E. Castorina, str. 104 nn. O vlivu Etrusků na římský kult a náboženství srv. též G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1902, str. 34 nn.

⁵⁶ O povolání herců z Etrurie v roce 364 př. Kr., podníceném přetrvávající morovou epidemií, a o zavedení divadelních her do římského prostředí informuje Livius (*Ab Urbe cond.* VII,2,4) a Valerius Maximus (*Memor.* II,4,4) – jejich společným pramenem byl zřejmě Varronův spis *Antiquitates divinae* (J. H. Waszink, *Varro, Livy and Tertullian, passim*).

⁵⁷ J. H. Waszink (*Varro, Livy and Tertullian*, str. 227) se v návaznosti na starší bádání domnívá, že o Luperkáliích Varro pojednával v první knize nedochovaného spisu *De scaenicis originibus* (O původu divadelních her), kde se mohla objevit i tato etymologie. Srv. též Varro, *De lingua Lat.* V,85: „Luperkům se tak říká proto, že o Luperkáliích obětují v Luperkalu.“ Varro, *De lingua Lat.* VI,13: „Luperkáliím se tak říká proto, že luperci obětují v Luperkalu.“ K Varronovi jakožto možnému Tertullianově prameni viz též výše, str. 80 n.

⁵⁸ Luperkové byli kněží boha uctívaného na Palatinu (Pan Lykaeos, Faunus) v jeskyni zvané Luperkal (*Lupercal*), a to vždy 15. února při jedné z nejstarších římských slavností – Luperkáliích (*Lupercalia*). Zatímco podle G. Wissowy (*Religion*, str. 172 nn.) jsou Luperkalie pastýřskou slavností, T. P. Wiseman (*The god of the Lupercal*, in: *JRS* 85, 1995, *passim*) zdůrazňuje a rozvíjí spíše jejich sexuální prvek (oslava plodnosti), jež Wissowa rovněž zmiňuje. Srv. též H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 20 nn. „Žertování“ luperků připomíná např. Livius: „...přinesl tu slavnost z Arkádie a dal podnět k tomu, aby obnažení mladíci běhali v žertovné rozpuštělosti a uctívali tak Pána Lycaea – ochránce stád před vlky, jehož potom Římané nazvali Inuus, to je Oplodňující“ (*Ab Urbe cond.* I,5,2). Po vykonání oběti běhali nazí luperkové od Luperkalu pod Kapitol a řemínky

ludios appellabant, quod ludendo discurrant, tamen eum lusum iuvenum et diebus festis et templis et religionibus reputat. (4) Nihil iam de causa vocabuli, cum rei causa idololatria sit.

Nam et cum promiscue ludi Liberalia vocarentur, honorem Liberi patris manifeste sonabant. Libero enim a rusticis primo fiebant ob beneficium quod ei adscribunt pro demonstrata gratia vini. (5) Exinde ludi Consualia dicti qui initio Neptunum honorabant. Eumdem enim et Consum vocant. Dehinc Ecurria ab equis Marti Romulus dixit; quamquam et Consualia Romulo defendunt, quod ea Conso dicaverit deo, ut volunt, consilii: eius scilicet, quo tunc Sabinarum

vyřezanými z kůže obětovaného kozla (symbol plodnosti) šlehali mladé ženy, aby jim tak zajistili plodnost (T. P. Wiseman, *The god*, str. 14; G. Wissowa, *Religion*, str. 173).

⁵⁹ Pasáž od druhého paragrafu 5. kapitoly až po toto místo přejal od Tertulliana s minimálními úpravami Isidor ze Sevilly (*Etymol.* XVIII,16,2–3).

⁶⁰ Skutečnost, že subjektem této věty jsou skutečně *ludi* („hry“), a nikoli Liberalia (*ludi* a Liberalia jsou tedy pro Tertulliana v nejstarším období synonyma), jasně vyplývá z Isidora (*Etymol.* XVIII,18,3), který ji v nepatrně modifikované podobě převzal. Srv. též Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 112 nn.; K. Werber, *Tertullians Schrift*, str. 11 n. Liberalia, slavnosti k počtě boha nazývaného Liber pater a jeho družky Libery, se konaly 17. března. Liber pater byl starobylým autochtonním božstvem plodnosti a vegetace, velmi záhy byl však ztotožněn s řeckým Dionysem a stal se ochráncem vína a vinařství. Srv. G. Wissowa, *Religion*, str. 126 a str. 243 n.

⁶¹ Consualia, slavnost k počtě boha Consa, trvala podle nejstaršího kalendáře dva dny: 21. srpna a 15. prosince; 21. srpna byly slaveny dožínky a 15. prosince konec výmlatu. Konaly se také hry v cirku, které měly podobu závodu mezků (mezek jakožto důležité tažné zvíře se těšil zvláštní Consově ochraně; G. Wissowa, *Religion*, str. 167). Consus byl starobylým agrárním božstvem, jak vyplývá již z jeho jména, odvozeného od slovesa *condere* („ukrýt“, „sklidit“). Tento bůh měl zajistit, aby se obilí dostalo z polí šťastně do stodol. S tím souvisel rovněž fakt, že jeho oltář, o němž se zmiňuje i Tertullianus (*De spect.* 5,7), byl podzemní a byl odkrýván pouze o slavnostech. Mezi nejstarší zemědělské zvyky totiž patřilo ukládat sklizené obilí do podzemních prostor (G. Wissowa, *Religion*, str. 166 n.). Velmi

ale toto žertování mladíků patří podle něj přesto ke slavnostem, chrámům a náboženským úkonům. (4) Ale nechám již stranou původ slova – vždyť původem věci je modloslužba.⁵⁹ 1. hyphef

Když se hry obecně nazývaly Liberalia, byla tímto názvem jasně vzdávána úcta bohu Liberovi.⁶⁰ Venkované je totiž poprvé vystrojili právě Liberovi za dar, který mu připisují, totiž že jim ukázal lahodnost vína. (5) Dalším hram, které od počátku uctívaly Neptuna, se říkalo Consualia, protože Neptun je také nazýván Consus.⁶¹ Romulus pak zasvětil Martovi Equiria, jejichž název pochází od slova *equi* („koně“).⁶² Romulovi však připisují i Consualia, neboť je prý zasvětil Consovi, bohu rady, jak tvrdí, a to té rady, podle níž tehdy vymyslel uloupení sabinských dívek,⁶³ aby je dal svým vojákům za

brzy byl s Consem – zřejmě v souvislosti s jezdeckými závody, které se na jeho počest konaly – ztotožněn Poseidón Hippios („Koňský“), srv. např. Dionysios Halikarnasský, *Ant. Rom.* I,33,2: „Zasvětili také okrsek Koňskému Poseidónovi a zavedli slavnost, které Arkadéané říkají Hippokrateia a Římané Consualia...“ Viz též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 67 nn.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 117 nn.

⁶² Ecurria (Equiria) byly slaveny 27. února a 14. března; o těchto slavnostech se konaly dostihy (G. Wissowa, *Religion*, str. 131; J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 68). Srv. též Varro, *De lingua Lat.* VI,13: „Ecurria mají svůj název od běhu koní: v tento den totiž koně běhají při hrách na Martově poli.“

⁶³ Známostou bájí o únosu sabinských žen vypráví Livius (*Ab Urbe cond.* I,9). Také on spojuje tuto událost s Consovým jménem (*Ab Urbe cond.* I,9,6): „(Romulus) dá vystrojit slavnostní hry na počest Neptuna – jezdece. Nazve je Consualie, to je slavnosti boha moudré rady.“ Consus, jakožto bůh tajné rady, se objevuje u celé řady antických autorů (srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 69, pozn. 126). Tento výklad, podpořený mimo jiné faktem, že Consus měl podzemní oltář, jenž byl odkrýván pouze příležitostně, jen nasvědčuje tomu, že tento bůh a jeho původ brzy upadly v zapomnění (G. Wissowa, *Religion*, str. 167). K. Werber (*Tertullians Schrift*, str. 14) i J. Büchner (*Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 69) odvozují tuto posunutou etymologii, *Consus – deus consilii* („bůh [tajné] rady“), od Varrona: „Consualia mají své jméno od

virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitavit. (6) Probum plane consilium et nunc quoque apud ipsos Romanos iustum et licitum, ne dixerim penes Deum. Facit enim et hoc ad originis maculam, ne bonum existimes quod initium a malo accepit, ab impudentia, a violentia, ab odio, a fratricida institutore, a filio Martis. (7) Et nunc ara Conso illi in circo defossa est ad primas metas sub terra cum inscriptione huiusmodi: Consus consilio Mars duello Lares coillo potentes. Sacrificant apud eam nonis Iuliis sacerdotes publici, XII. Kalend. Septembres flamen Quirinalis et virgines. (8) Dehinc idem Romulus Iovi Feretrio ludos instituit in Tarpeio,

Consa, protože tehdy se tomuto bohu pořádá veřejná slavnost a protože kněží pořádají v cirku u jeho oltáře ony hry, během nichž byly uloupeny sabinské ženy“ (Varro, *De lingua Lat.* VI,20).

⁶⁴ Tuto interpretaci zastává J. Büchner (*Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 69 n.), E. Castorina (Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 121 n.) i K.-W. Weeber (Tertullianus, *De spectaculis. Über die Spiele*, přel. K.-W. Weeber, Stuttgart 1988, str. 23 a 92, pozn. 38). Romulus, Martův syn a bůh uctíváný jako Quirinus (*De spect.* 9,4), představuje pro Tertulliana i pro další křesťanské autory (viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 70) „paradigma lidské zvrácenosti..., jehož vlastní život odhaluje degradaci lidství, které je podrobeno falešným bohům, protože sám Romulus se narodil ze zakázaného spojení smrtelné ženy a boha a vyrostl k tomu, aby zabil svého bratra“ (R. D. Sider, *Tertullian On the Shows*, str. 349). Srv. též následující pozn. 65. Odsuzovat milostné pletky pohanských bohů je topos celé apologetické literatury (srv. např. Tertullianus, *Apol.* 21,8 [CCL 1,124]).

⁶⁵ I tuto větu najdeme ve zkrácené podobě u Isidora, *Etymol.* XVIII,16,3. Podle legend se Romulus a Remus (který byl Romulem zabit při sporech o založení města) narodili poté, co byla znásilněna jejich matka, Rea Silvia, která byla Vestálkou a jako taková měla prožít celý život v panenství. Jak píše Livius, *Ab Urbe cond.* I,4,2: „Buď proto, že se tak domnívala, anebo že bylo čestnější svěst vinu na boha, nazve Marta otcem toho nejistého potomstva.“ K Romulovi a Removi srv. dále např. Livius, *Ab Urbe cond.* I,3,10 nn.

⁶⁶ O podzemním Consově oltáři se zmiňují také jiní antičtí autoři (např. Varro, *De lingua Lat.* VI,20; Dionysios Halikarnasský, *Ant. Rom.* II,31,2

manželky. (6) Opravdu dobrá rada, která je v očích Římanů ještě dnes čímsi spravedlivým a dovoleným – nemluvě o tom, jak se jeví v očích tohoto „boha“!⁶⁴ Tím vším je tedy původ her poskvrněn a ty nemůžeš pokládat za dobré to, co vzniklo ze zla, nestydatosti, násilí, nenávisti, co se zrodilo v hlavě bratrovraha, Martova syna.⁶⁵ (7) Ještě dnes má tenhle Consus v cirku u první mety podzemní oltář s nápisem tohoto znění: „Consus mocný v radě – Mars v boji – Larové v domě.“⁶⁶ Sedmého července u něj obětují státní kněží a 21. srpna flamen Quirinalis a Vestálky.⁶⁷ (8) Tentýž Romulus pak zasvětil hry na Tarpejské skále Jovovi Feretrioovi, kterým se, jak

aj.; srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 71), ale zprávu o nápisu nalezneme pouze u Tertulliana. G. Wissowa podotýká, že „nápis v této podobě nemůže být v žádném případě autentický“ (*Religion*, str. 167, pozn. 1), a také jiní badatelé shodně tvrdí, že jeho nejspíše varonský původ odkazuje na pozdní dobu vzniku. Viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 72; I. Opelt, *Tertullianus De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 159 [recenze]; K. Werber, *Tertullians Schrift*, str. 15. Pokud jde o problematické slovo *coillo*, které je zjednodušeně přeloženo jako „v domě“, názory badatelů se rozcházejí: snad je odvozeno od kmene *col-* (*colere* – „bydlit“, „obývat“), a souvisí tedy s Lary, kteří jsou ochrannými božstvy pozemků a domů (viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 72; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 126 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 58 nn.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 133 n.). Pozemek, na němž stál dům, chránil *Lar familiaris*, který byl uctíván uvnitř domu jako ochránce celé rodiny, včetně otroků (srv. G. Wissowa, *Religion*, str. 148 nn.).

⁶⁷ Datum oběti u tohoto oltáře uvádí pouze Tertullianus. *Sacerdotes publici* („státní kněží“) je v podstatě synonymem k *pontifices* („pontifikové“). Tito státní kněží neměli na starost kult konkrétních božstev, ale sloužili jako „orgán státní správy, určený k vykonávání obvyklých, obci náležejících úkonů vůči božstvu a k péči a uchovávání tradic a předpisů směrodatných pro spojení s božstvem“ (G. Wissowa, *Religion*, str. 410, viz také str. 340, pozn. 4 a str. 430 nn.). Flamen Quirinalis (vl. „obětník Quirinův“) byl v Římě jedním z 15 samostatných kněží 15 konkrétních božstev, v tomto případě boha Quirina, který se však podílel i na slavnostech k počtě jiných bohů (srv. G. Wissowa, *Religion*, str. 140 a str. 432). Vestálky byly kněž-

quos Tarpeios dictos et Capitolinos Piso tradit. Post hunc Numa Pompilius Marti et Robigini fecit (nam et robiginis deam finxerunt); dehinc Tullus Hostilius, dehinc Ancus Marcius et ceteri quoque. Quem per ordinem et quibus idolis ludos instituerint positum est apud Suetonium Tranquillum vel a quibus Tranquillus accepit. Sed haec satis erunt ad originis de idololatria reatum.

6. (1) Accedit ad testimonium antiquitatis subsecuta posteritas formam originis de titulis huius quoque temporis praeferens, per quos signatum est cui idolo et cui superstitioni utriusque generis ludi notarentur. (2) Megalenses enim et Apollinares, item Cereales

kami bohyně Vesty (v historické době jich bylo šest), které si pod hrozbou trestu smrti musely uchovat panenství. Tyto kněžky udržovaly ve Vestině chrámu posvátný oheň a připravovaly náležitě oběti (srv. G. Wissowa, *Religion*, str. 433 nn.).

⁶⁸ Tarpejská skála se nacházela na Kapitolu – legendu o vybudování chrámu na tomto místě a o jeho zasvěcení Jovovi Feretrio Romulem vypráví Livius (*Ab Urbe cond.* I,10,5 nn.). Jupiter Feretrius byl uctíván v souvislosti s válkou jako dárce vítězství. Vítězní vojevůdci mu jako oběť přinášeli brnění poražených nepřátelských velitelů (*spolia opima*). Jeho přízvisko souvisí se slovesem *ferire* („zasazovat rány“, „zabíjet“); rozšířená (byť chybná) byla i etymologie odvozená od slova *feretrum* („nosítka“), na nichž bylo ve slavnostním průvodu brnění nesené (G. Wissowa, *Religion*, str. 104 nn.). O Tarpejských či Kapitolských hrách je známo velmi málo; konaly se 15. 10. a jejich provedením se zabývalo tzv. *Collegium Capitolinorum* (G. Wissowa, *Religion*, str. 112). Rovněž jejich vztah k Jovovi Feretrio, o němž se kromě Tertulliana zmiňuje pouze scholion k Vergiliově (*Georg.* II,384; citováno u Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 128), je diskutabilní. Podle Livia (*Ab Urbe cond.* V,50,4) nechal Kapitolské hry uspořádat Camillus, nikoli Romulus, a to na počest Jova Optima Maxima. Tertullianem zmiňovaný Lucius Calpurnius Piso Frugi (konsul v roce 133 př. Kr.) sepsal *Annales* (Letopisy) v sedmi knihách, líčící římské dějiny až do roku 146. Tertullianus z tohoto autora rozhodně nečerpá přímo, ale buď prostřednictvím Varrona, nebo Suetonia. Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 129; K. Werber, *Tertullians Schrift*, str. 16.

⁶⁹ Slavnost Robigalia, jejíž zavedení Tertullianus přičítá legendárnímu druhému římskému králi Numovi Pompiliovi (srv. Livius, *Ab Urbe cond.*

uvádí Piso, říkalo tarpejské nebo kapitolské;⁶⁸ po něm zasvětil Numa Pompilius hry Martovi a bohyni Robigo – vymysleli si totiž dokonce i bohyni obilné rzi (*robigo*) –, po něm Tullus Hostilius, Ancus Martius a také další.⁶⁹ V jakém pořadí a jakým modlám byly hry zavedeny,⁷⁰ uvádí Suetonius Tranquillus nebo ti, od nichž Tranquillus čerpal.⁷¹ To, co jsme řekli, však bude stačit k tomu, aby-
chom původ her mohli obvinít z modloslužby.

6. (1) Svědectví starých časů potvrzuje i doba následující: původ her je totiž zřejmý z názvů, které se užívají ještě dnes a které označují, jaké modle a jaké pověře jsou oba druhy her⁷² zasvěceny. (2) Megalensia, Apollinaria, stejně jako Cerealia, Neptunalia, La-

I,18–21), byla slavena 25. dubna k počtě božstva jménem Robigus, a to za odvrácení obilné rzi (rzi – botanicky *uredineae* – jsou čeledi hub parazitujících na vyšších rostlinách). Srv. Varro, *De lingua Lat.* VI,16: „Robigalia mají své jméno od boha Robigus; tomuto bohu je pak obětováno obilí, aby obilí (osetá pole) nenapadala rez.“ Jméno božstva se v antických svědectvích vyskytuje ve dvojí podobě, a to jak mužské (většina autorů), tak ženské (Tertullianus, Augustin aj.). Viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 73 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 23 nn.; G. Wissowa, *Religion*, str. 162 n. Tullus Hostilius (podle tradice 672–640 př. Kr.) a Ancus Martius (podle tradice 638–614 př. Kr.) je legendární třetí, resp. čtvrtý král římský (srv. Livius, *Ab Urbe cond.* I,22–31; resp. Livius, *Ab Urbe cond.* I,32–35).

⁷⁰ Latinské znění je konjekturou M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 137). Mnozí vydavatelé preferují naopak Klusmannovu konjekтуру *...et ceteri. Quos quem per ordinem et quibus...* („...a další. Jaké, v jakém pořadí a jakým modlám...“).

⁷¹ Viz výše, str. 76 nn., zejména str. 79 n.

⁷² Tertullianus toto rozdělení vzápětí vysvětluje: jeden druh her oslavuje pohanská božstva, jak vyplývá již z jejich názvů – tyto *ludi publici*, „veřejné hry“, pravidelně organizují pro všechny lid (*in commune celebrantur*) úředníci nebo kněží. Druhým typem her jsou ty, které připomínají různá konkrétní výročí nebo události a v zásadě jsou pořádány na počest mrtvých. Toto základní rozdělení na hry „posvátné a pohřební“ (*sacri et funebres*) připomíná Tertullianus níže (*De spect.* 6,3). Srv. Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 138 n.

et Neptunales et Latiarum et Florales in commune celebrantur; reliqui ludorum de natalibus et sollemnibus regum et publicis prosperitatibus et municipalibus festis superstitionis causas habent. (3) Inter quos etiam privatorum memoriis legatariae editiones parentant, id quoque secundum institutionis antiquitatem. Nam et a primordio bifariam ludi censebantur, sacri et funebres, id est diis nationum et mortuis. (4) Sed de idololatria nihil differt apud nos sub quo nomine et titulo, dum ad eosdem spiritus perveniat quibus renuntiamus.

⁷³ Megalensia (*Ludi Megalenses*) – slavnost konaná 4. až 10. dubna na počest dne, kdy byl do Říma v roce 204 př. Kr. dopraven posvátný meteorit, symbol maloasijské „Velké matky“ (Μεγάλη μήτηρ) Kybelé (srv. např. Livius, *Ab Urbe cond.* XXIX,10,5; XXIX,14,5 nn.). Konaly se scénické hry a na závěr slavnosti hry v cirku. Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 136; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 31 n.; G. Wissowa, *Religion*, str. 263 nn. Apollinaria – slavnost k počtě Apollóna, zavedená v roce 212 př. Kr. a od roku 208 př. Kr. pořádaná vždy 13. července (srv. Livius, *Ab Urbe cond.* XXV,12,9 nn.); později (také v době Tertullianově) se slavila již od 6. července. Konaly se převážně scénické hry, hry v cirku byly na programu poslední den. Srv. H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 28 nn.; G. Wissowa, *Religion*, str. 240 nn. Cere(i)alia (*Ludi Ceriales*) – slavnost k počtě Cerery, božstva růstu obilí a zemědělství obecně – se konala 19. dubna (poprvé je dosvědčena roku 202 př. Kr.; viz Livius, *Ab Urbe cond.* XXX,39,8). V době císařské se tato slavnost slavila již od 12. dubna. Hry v cirku se konaly poslední den a ve 4. století po Kr. také první den (G. Wissowa, *Religion*, str. 246, srv. též str. 244 nn.). Viz také H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 30 n. Neptunalia – původně slavnost konaná 23. července k počtě starořímského Neptuna (*Neptun pater*), zřejmě jako prosba za odvrácení sucha. Tento starořímský Neptun byl záhy ztotožněn s řeckým Poseidónem. Slavnost (snad doprovázená hrami ve formě naumachíí) se udržela i v křesťanské době (pořádala se 22. a 23. července). Srv. G. Wissowa, *Religion*, str. 250 nn.; J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 77. Latiaria neboli *Feriae Latinae* – slavnosti, při nichž byl ctěn Jupiter Latiaris, ochránce Latinského spolku. Pro jejich konání nebyl stanoven stálý den, ale vždy jej určovali konsulové v den svého nastoupení (tzv. *feriae conceptivae*). I tento svátek se udržel velmi dlouho, až do 5. století po Kr. Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 77 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 138 n.; G. Wissowa, *Religion*, str. 109 n. Floralia (*Ludi Flora-*

tiaria a Floralia se totiž slaví ve veřejném zájmu;⁷³ ostatní hry mají svůj pověrečný zdroj v narozeninách a výročích císařů, v oslavách významných státních událostí⁷⁴ a ve slavnostech v municipiích.⁷⁵ (3) Sem patří i závěti ustanovené pořádání pohřebních her na památku soukromých osob, což je také starobylý zvyk.⁷⁶ Od prvopočátku byly totiž rozlišovány dvojce hry: posvátné a pohřební, to znamená hry k počtě pohanských božstev a hry k počtě mrtvých.⁷⁷ (4) Jejich různá jména a názvy nás však nezajímají, protože je spojuje modloslužba a souvisejí s nimi duchové, kterých se zříkáme. Ať už je po-

les) – slavnost trvající tři až šest dnů od 28. dubna k počtě bohyně Flory, jejíž vzývání mělo zaručit vzejití a šťastný růst obilí i ostatních rostlin. Konaly se hlavně scénické hry, které měly značně obscénní charakter; tanečnice na jevišti např. na žádost publika vystupovaly nahé (Tertullianus se o této praxi zmiňuje v sedmácté kapitole *De spectaculis*; viz níže, str. 163 s pozn. 202). Hry v cirku byly na programu poslední den, a to nikoli dostihy, ale štvance (*venationes*). Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 77; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 139; G. Wissowa, *Religion*, str. 163 nn. Tertullianův výčet veřejných her (*ludi publici*) je neúplný; vynechává tzv. *ludi Romani* („Římské hry“) a *ludi plebei* („Hry lidu“), naopak Neptunalia a Latiaria mezi *ludi publici* nepatřily. Tertullianus tyto nejpopulárnější hry vynechává proto, že z jejich názvů není na první pohled zřejmé sepjetí s pohanským božstvem, a proto se nehodí k jeho záměrům (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 76).

⁷⁴ Pro příklady těchto svátků srv. např. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 140 n., a H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 43 nn.

⁷⁵ Municipia byla samostatně spravovaná města, jejichž občané měli římská občanská práva.

⁷⁶ Nejstarší zmínku o těchto pohřebních slavnostech nalezneme již u Homéra; viz *Il.* XXIII,161 nn., kde Achilleus vystrojí tuto slavnost na počest Patrokla (srv. též Homér, *Od.* XXIV,87 nn.). Další antické doklady uvádí např. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 79 n., a Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 143.

⁷⁷ Rovněž tato zmínka je zřejmě varronského původu; srv. Varro, *De lingua Lat.* VI,12 (K. Werber, *Tertullians Schrift*, str. 18).

Licebit mortuis, licebit diis suis faciant, proinde mortuis suis ut diis faciunt: una conditio partis utriusque est, una idololatria, una renuntiatio nostra adversus idololatriam.

7. (1) Communis igitur origo ludorum utriusque generis, communes et tituli ut de communibus causis. Proinde apparatus communes habeant necesse est de reatu generali idololatriae conditricis suae. (2) Sed circensium paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen: pompa praecedit, quorum sit in semetipsa probans de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de curribus, de tensis, de

⁷⁸ Podle E. Castoriny (Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 145) je možné, že Tertullianus na tomto místě čerpal přímo z Varrona, na něhož se odvolává Augustin: „Pomlčím o tom, kterak podle Varrona jsou od nich všichni mrtví považováni za bohy. Many a kterak při příležitosti poct, vzdávaných téměř všem mrtvým (mezi nimi připomíná i pohřební hry, jako by zrovna to bylo nejpádňějším důkazem božství), dokazuje, že hry mají být pořádány pouze ke cti božstev“ (*De civ. Dei*, VIII,26 [CCL 47,246]). Tento euhemeristický výklad pohanských božstev (který nalezneme také u klasických autorů) křesťanští spisovatelé často zdůrazňovali; viz např. Tertullianus, *Apol.* 10,3 (CCL 1,106): „...všichni tihle bohové bývali lidmi“. Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 80 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 145.

⁷⁹ Lat. adj. (v komparativu) *pompator* („pompéznější“) představuje v daném kontextu (spojení s „pompou“ ve vlastním smyslu, tedy se slavnostním průvodem; viz níže, pozn. 82) slovní hříčku a buď dojem, že právě proto je Tertullianus vytvořil a použil. Doloženo (v pozitivu a s odlišným významem) je krom tohoto Tertullianova místa pouze u Cassiodora; viz *Var.* VIII,33,2 (CCL 96,340). Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 146 n.; H. Hoppe, *Beiträge*, str. 144.

⁸⁰ Subst. *suggestus* užívá Tertullianus téměř ve čtyřiceti případech. Jeho nejčastější význam se v podstatě kryje s dvojným významem lat. *apparatus* (v našem textu stojí subst. *apparatus* hned v předcházející větě a je ho užito v podstatě synonymně) – na jedné straně „vystrojení“, „vybavení“ (tak i na tomto místě), na straně druhé „výzdoba“, „nádhra“ (H. Hoppe, *Beiträge*, str. 80; A. Engelbrecht, *Neue lexikalische und semasiologische Beiträge aus Tertullian*, in: *WS* 28, 1906, str. 151). Komplexní analýzu tohoto slova a jeho významů u Tertulliana provedl A. Engelbrecht, *Neue lexikalische*, str. 150–158.

hané pořádají k počtě mrtvých, nebo k počtě svých bohů, pořádají je stejně k počtě svých mrtvých jako bohů;⁷⁸ v obou případech jde o jediné – o jedinou modloslužbu a jediné je i naše zřeknutí se modloslužby.

7. (1) Oba druhy her tedy mají společný původ, a protože vznikly ze společného důvodu, mají i společné názvy. Stejně tak musí mít kvůli všeobecnému provinění své zakladatelky, modloslužby, i společné vystrojení a obřady. (2) O něco „pompéznější“⁷⁹ jsou však provozovány⁸⁰ hry v cirku, pro něž je toto slovo, „pompa“,⁸¹ tedy „slavnostní průvod“, příznačné.⁸² Tento průvod již sám o sobě řadou model, obrazů, různými druhy vozů, nosítky, věnci a atributy bohů dokazuje, komu patří.⁸³ (3) Kolik dalších posvátných obřadů,

⁸¹ Jak shrnuje J. Büchner (*Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 82), slovo *pompa* se u Tertulliana vyskytuje ve třech mírně odlišných významech: 1) „slavnostní průvod“ (řec. πομπή; např. při hrách v cirku jako na tomto místě, při pohřebních slavnostech atd.); 2) „nádhra“, „přepych“ (tedy „pompa“ v moderním smyslu slova) – na tento význam odkazuje také adj. *pompatus*; 3) s nejasným významem v křesťanské abrenunciační formulí (viz výše, str. 109, pozn. 46). Srv. též J. Köhne, *Die Schrift Tertullians*, *passim*.

⁸² Slavnostní průvod mřící k cirku (*pompa circensis*), který antičtí autoři dosvědčují u řady mladších her (např. Ludi Romani, Apollinaria atd.; viz G. Wissowa, *Religion*, str. 384, pozn. 3), je pozůstatkem a nápodobou průvodu triumfujícího vojevůdce, což je zřejmé i z toho, že úředník, který hry organizoval, měl na sobě purpurový oděv triumfátora (G. Wissowa, *Religion*, str. 112, srv. též str. 384). Pod jeho vedením průvod vycházel z Kapitulu a jeho cílem byl *Circus Maximus*, kde obešel *spinu*, resp. *euripus* – zeď procházející středem cirku (srv. níže, str. 127, pozn. 92). Další podrobnosti o tomto průvodu podává sám Tertullianus; *pompa circensis* je nejúplněji vylíčena u Dionysia Halikarnasského (*Ant. Rom.* VII,72), ačkoli jeho popis může obsahovat některé přimyšlené prvky. K *pompa circensis* viz Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 148 n.; J. Köhne, *Die Schrift Tertullians*, str. 25 nn.; E. Nöldechen, *Tertullian und das Spielwesen, insbesondere der Circus*, in: *ZWTh* 37, 1894, str. 112 nn.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 84 nn.

⁸³ Tertullianus zde líčí konkrétní detaily slavnostního průvodu: kromě obrazů či soch pohanských božstev (srv. např. Dionysios Halikarnasský,

armamaxis, de sedibus, de coronis, de exuviis. (3) Quanta praeterea sacra, quanta sacrificia praecedant, intercedant, succedant, quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moveantur, sciunt homines illius urbis in qua daemoniorum conventus consedit. (4) Ea si minore cura per provincias pro minoribus viribus administrantur, tamen omnes ubique circenses illuc deputandi unde et petuntur; inde inquinantur unde sumuntur. Nam et rivulus tenuis ex suo fonte et surculus modicus ex sua fronde qualitate originis continet. (5) Viderit ambitio sive frugalitas eius, quod Deum offendit qualiscumque pompa circi. Etsi pauca simulacra circumferat, in uno idololatria est; etsi unam tensam trahat, Iovis tamen plaustrum est. Quaevis idololatria, sordide instructa vel modice, locuples et splendida est censu criminis sui.

Ant. Rom. VII,72,13 nn.; Ovidius, *Amores*, III,2,43 nn.) byly od Caesarových dob nesený v průvodu také obrazy zemřelých císařů, jimž byly přiznány božské pocy nebo kterým měla být prokázána zvláštní úcta. Obrazy jejich manželék byly vezeny na vozech (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 83 n.). Tertullianus uvádí v lat. znění tři druhy vozů: *currus*, *tensa*, *armamaxa*. Slovo *currus* je bezpříznakové a označuje jakýkoli vůz. O vozu jménem *tensa* se zmiňuje Festus (*De verb. signif.* 364): „Sinnius Capito tvrdí, že slovo *tensa* označuje vůz, na němž jsou při hrách v cirku vezeny k místu, které je pro ně určeno, trofeje zasvěcené bohům.“ Subst. *armamaxa* je problematické: v latině se kromě tohoto Tertullianova místa objevuje ještě u Curtia (*Hist. Alex. Magni*, III,3,23), ale tam (stejně jako v řečtině např. u Hérodota či Xenofóna) označuje krytý perský cestovní vůz. Tertullianus však měl na mysli nepochybně něco jiného: nejpravděpodobnější je, že tímto slovem označuje jiný vůz, který byl podle dalších pramenů také zařazen v průvodu, tzv. *carpentum*, na němž byly vezeny výše zmíněné obrazy žen a božstev. Tuto teorii potvrzuje jednak slovníkové heslo (*Gloss.* II,245,1), kde je řecké slovo ἀρμάμαξα přeloženo právě latinským *carpentum*, jednak Dión Kassios, který uvádí, že socha císařovny byla do cirku vezena právě na voze, který označuje jako *armamaxa* (*Hist. Rom.* LIX,13,8; srv. též LXI,16,4). K této problematice viz Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 150 nn.; E. Nöldechen, *Tertullian und das Spielwesen*, str. 114 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 86 n.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 147 nn. A konečně, Tertullianem zmiňovaná „nosítka“ či přenosné trů-

kolik obětí se koná před začátkem her, během nich i po nich, kolik bratrstev, kněžských společenstev i úředníků se dává do pohybu, to vědí lidé z onoho města, v němž se usídlil sbor démonů.⁸⁴ (4) Ačkoli v provinciích je těmto věcem kvůli menším prostředkům věnována menší péče, musíme si uvědomit, že všechny hry v cirku, ať už se konají kdekoli, náležejí ke zdroji, z něhož pocházejí, a jsou poskvřňovány už tím, odkud jsou přejímány. Malý potůček má totiž tytéž vlastnosti jako jeho pramen a mladý výhonek tytéž vlastnosti jako jeho kmen.⁸⁵ (5) Boha uráží jakákoli pompa cirku, ať už je okázalá nebo prostá: i kdyby bylo v průvodu nesené jen několik model, již jediná znamená modloslužbu; i kdyby jel jen jediný vůz, je to vůz Jovův. Jakýkoli druh modloslužby, byť vystrojený chudě a skromně, je bohatý a zářící svým hříšným původem.

ny, byly vyhrazeny sochám bohů, kteří tak mohli sledovat průběh her (H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 87). Viz též Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 149.

⁸⁴ Jasná narážka na Řím. Viz Tertullianus, *Apol.* 6,8 (CCL 1,98), kde autor označuje Kapitol za „kurii bohů“ (*curia deorum*), a zmiňuje se o něm rovněž v *De spectaculis* (12,7). Ačkoli tato místa můžeme chápat jako protirímskou polemiku, bylo by příliš zjednodušené označit Tertullianův vztah k Římu, římskému státu a římanství obecně za vysloveně negativní. Je zřejmé, že v řadě svých odsudků navazuje na řeckou apologetickou tradici (R. Klein, *Tertullian und das römische Reich*, Heidelberg 1968, str. 26, srv. též str. 11–25), ale přesto ho můžeme nazvat „opravdovým Římanem“ (tamt., str. 81, pozn. 40), který „nikdy nezpochybňuje existenci římského státu, nýbrž se obrací pouze proti jeho spojení s pohanskými božstvy“ (tamt., str. 44). Zároveň Tertullianus „překonává jak vyhraněné, státu nepřátelské chiliastické myšlení v cíkvi, tak servilní patolízalství bez duchovního vyřešení problémů, a přes všechny tápavé pokusy vytváří nosný základ pro skutečné setkání“ (tamt., str. 88).

⁸⁵ V lat. originále rétoricky brilantně vystavěná věta – paralelní výstavba obou členů s rýmem (*fonte – fronde*); jak poznamenává H. Hoppe (*Syntax*, str. 169, pozn. 3), subst. *frons* (zde „kmen“) volil Tertullianus místo očekávaného a běžnějšího *trabs* (či podobného synonyma) právě kvůli rýmu.

8. (1) Ut et de locis secundum propositum exequar, circus Soli principaliter consecratur, cuius aedes medio spatio et effigies de fastigio aedis emicat, quod non putaverunt sub tecto consecrandum quem in aperto habent. (2) Quod spectaculum primum a Circe habent: Soli (patri suo, ut volunt) editum affirmant; ab ea et circi appellationem argumentantur. Plane venefica eis utique negotium gessit hoc nomine, quorum sacerdos erat, daemones et angelis scilicet. Quot igitur in habitu loci ipsius idololatrias recognoscis? (3) Singula ornamenta circi singula templa sunt. Ova honori Castorum adscribunt qui, illos ovo editos credendo, de cygno Iove non

⁸⁶ Tertullianus v první části této kapitoly podrobně popisuje *Circus Maximus* (vzor všech antických cirků; základní informace v češtině viz L. Brtnický, *Topografie antického Říma*, Praha 1925, str. 303 nn.) a uvádí velmi cenné kulturněhistorické detaily. Pasáž *De spect.* 8,1–3 (až po líčení vajec v cirku) převzal víceméně doslova Isidor ze Sevilly (*Etymol.* XVIII,28,1–29,1).

⁸⁷ Spojení Sola, boha slunce, a Luny, bohyně měsíce, s cirkem bylo ovlivněno řeckou tradicí v zobrazování těchto božstev – Sol byl od dob Feidiových zpodobňován, jak jede na nebi na čtyřspřeží, Luna na dvojspřeží. Odtud zřejmě pramení i patronát obou božstev nad právě zmíněnými *quadrigae* („čtyřspřeží“) a *bigae* („dvojspřeží“), o němž se Tertullianus také zmiňuje (G. Wissowa, *Religion*, str. 261); srv. níže, *De spect.* 9,3.

⁸⁸ Tento Solův „chrám“ (lat. *aedes*; dosl. „stavba“, „budova“) není podle M. Turcan ničím jiným než obeliskem, který byl uprostřed *euripu* („*Aedes Solis*“ au *Grand cirque*, in: *REL* 36, 1958, str. 255–262). O Solově obaze, který „září na vrcholu jeho chrámu“, uvádí Isidor ze Sevilly: „Na vrcholku obelisku je nasazena jakási zlatá ozdoba v podobě plamene, poněvadž Slunce má v sobě nejvíce žáru a ohně“ (*Etymol.* XVIII,31,2).

⁸⁹ Kouzelnici Kirké jakožto dceru Héliu, boha slunce, zná jak Homér (srv. *Od.* X,135 nn.), tak Hésiodos (*Theog.* 956).

⁹⁰ Tuto etymologii, kterou Tertullianus přejal ze svých pohanských pramenů, uvádí v téměř doslovném znění i Ióannés Lydos, byzantský historik z přelomu 5. a 6. století po Kr.: „Tato Kirké se tedy kvůli své velké krásě chlubila, že je Héliovou dcerou, a jako první v Itálii nechala na počest svého rodného otce uspořádat jezdecký závod, který po ní pak také dostal jméno cirk (kirkos)“ (*De mens.* I,12). Isidor ze Sevilly (*Etymol.* XVIII,28,2)

8. (1) Abych pokračoval podle plánu, budu se dále věnovat místům Cirk⁸⁶ je zasvěcen především Solovi, bohu slunce.⁸⁷ Uprostřed cirku je Solův chrám⁸⁸ a na vrcholu chrámu září jeho obraz, protože pohané nepovažovali za vhodné uctívat pod střechem toho, který je na otevřeném nebi. (2) Závody v cirku prý první nechala uspořádat Kirké (*Circa*) a tvrdí, že to bylo právě na počest Sola, kterého prohlašují za jejího otce.⁸⁹ Od jejího jména pak odvozují i pojmenování cirku.⁹⁰ Je jasné, že tahle kouzelnice zavedla svůj vynález pod tímto názvem určitě kvůli těm, jejichž kněžkou byla – totiž démonů a zlých andělů. Kolik modloslužebného tedy uvidíš jen na vnější podobě tohoto místa! (3) Každá jednotlivá ozdoba cirku je zároveň chrámem. Ti, kdo se nestydí věřit, že se Castor a Pollux narodili z vejce labutě, v níž se proměnil Jupiter,⁹¹ považují vejce v cirku⁹² za počtu

však zmiňuje také daleko prostší výklad slova cirk (který Tertullianus neuvádí, neboť neprozrazuje frapantní souvislost s modloslužbou): „Římané soudí, že *circus* tak byl nazván podle obřhání (*circuitus*) koní, poněvadž tam koně běhají okolo met.“ Tuto etymologii potvrzují vedle Varrona (*De lingua Lat.* V,153) i další antičtí autoři; viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 89, pozn. 214.

⁹¹ Legend o narození a životě Castora a Polluka (řec. Kastór a Polydeukés, jinak též Dioskúrové, vl. „Dioví synové“) existuje mnoho verzí. Jejich matkou měla být Léda (manželka spartského krále Tyndarea), již Zeus oplodnil v podobě labutě a ona pak porodila dvě vejce – z jednoho se narodili Dioskúrové, z druhého Helena (podle jiných verzí je Diovým synem pouze Polydeukés, zatímco Kastór měl být synem Tyndareovým). Srv. např. Apollodóros, *Bibl.* III,126 nn.; Horatius, *Ars poet.* 147; Hyginus Mythographus, *Fab.* 77. Dioskúrové byli vzýváni jako patroni jezdeckví a ochránci při jezdeckých závodech (srv. níže, *De spect.* 9,2). Srv. dále K. Kerényi, *Mytologie Řeků*, I, Praha 1996, str. 85 n.; G. Wissowa, *Religion*, str. 216 nn.

⁹² Vejce (*ova*) jsou mramorové ornamenty umístěné na středové přepážce v cirku (srv. obrázek na str. 279, pod písmenem g), která se tradičně označuje jako *spina*. Tento název je však nepřesný; jak dokázal J. Humphrey (srv. R. J. A. Wilson, J. Humphrey, *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*, London 1986, in: *JRS* 77, 1987, str. 206 [recenze]), tato přepážka se v antice běžně označovala jako *euripus* a slovo *spina* se v tomto kontextu užívá až od 6. století po Kr. Vejce, která byla podle Liviovy zprávy

erubescunt. Delphines Neptuno vomunt; columnae Seias a seminationibus, Messias a messibus, Tutulinas a tutelis fructuum sustinent; (4) ante has tres arae trinis diis parent: Magnis, Potentibus, Valentibus. Eisdem Samothracas existimant. (5) Obelisci enormitas, ut Hermateles adfirmat, Soli prostituta; scriptura eius unde et

vy (*Ab Urbe cond.* XLI,27,6) zavedena za censorů v roce 174 př. Kr., sloužila spolu s delfíny (viz následující pozn.) jako ukazatel pro diváky, aby věděli, kolik kol zbývá závodníkům urazit. Kol (stejně jako delfínů a vajec) bylo sedm (za Domitiana byl jejich počet snížen na pět, aby se mohlo konat více závodů; viz Suetonius, *De vita Caes., Dom.* 4,3) a po každém kole byly jedno vejce a jeden delfín sejmuty. Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 170 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 66 n.

⁹³ Delfíni (*delphines*), stejně jako vejce, byli nedílnou součástí cirků a na středověké přepážce, *euripu*, byli umístěni symetricky, jako protipól vajec (viz obrázek na str. 279, pod písmenem b). Jejich zavedení přičítá Dión Kassios (*Hist. Rom.* II,43,2) Marku Vipsaniově Agrippovi (zřejmě roku 33 př. Kr., kdy byl aedilem). Tertullianus však na tomto místě hovoří o „delfínech chrlících vodu“ (*delphines ... vomunt*), a musel tedy mít na mysli něco jiného. Jak se zmiňují všichni komentátoři (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 91; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 173 nn.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 159), na některých zachovaných mozaikách (Lyon, Barcelona) jsou zachyceni delfíni, z nichž tryskala voda. V cirků skutečně existovaly vodní nádrže, které ohrazovala středová přepážka – *euripus* –, podle nichž také dostala své jméno (R. J. A. Wilson, *J. Humphrey, Roman Circuses*, str. 206 [recenze]). Delfíni, o nichž se na tomto místě zmiňuje Tertullianus, měli tedy zřejmě funkci jakýchsi „chrličů“ (a s delfíny pro počítání kol neměli nic společného) – jejich pomocí byl pravděpodobně kropen prašný povrch arény a zároveň zvlhčován a ochlazován vzduch (srv. též Cassiodorus, *Var.* III,51,8 [CCL 96,134]).

⁹⁴ Trojice agrárních božstev (jména, která uvádí Tertullianus, jsou podivně deformovaná, Sessia ani Messia se jinde nevyskytují, obvykle jsou uváděna Seia, Segetia [Segesta], Tutulina [Tutelina]), jejichž vztah k cirků (srv. též obrázek na str. 279, pod písmenem f) potvrzuje např. Plinius Starší (*Natur. hist.* XVIII,8): „Seiu nazvali podle setí, Segestu podle osení – jejich sochy můžeme vidět v cirků – a pokud jde o třetí z těchto bohyň, zmínit pod střechou její jméno není z náboženských důvodů dovoleno.“ Srv. též zprávu Augustinovu: „Také neuměli vymyslet alespoň jedinou Segetii,

Dioskúřům. Delfíni chrlí vodu na počest Neptuna;⁹³ sloupy podpírají obrazy Seiy, která má své jméno od slova *sementatio* („setba“), Messiy, jejíž jméno je odvozeno od *messis* („žně“) a Tutuliny, s níž je spjata ochrana (*tutela*) plodin.⁹⁴ (4) Před nimi lze spatřit tři oltáře trojích bohů – Velkých (*Magni*), Mocných (*Potentes*) a Silných (*Valentes*); ty považují za samothrácké.⁹⁵ (5) Obrovský obelisk, jak uvádí Hermatelés,⁹⁶ je znesvěcen svým zasvěcením Solovi. Obelisk sám

kteřé by jednou světili setbu (*segetes*). Zasetí obilí, dokud bylo pod zemí, bylo po jejich rozhodnutí pod ochranou bohyně Seie; když však už bylo nad zemí a metalo klasy, bohyně Segetie; avšak obilí sklizené a uložené světili bohyni Tutilině, aby bylo uschováno v bezpečí (*tutum*)“ (*De civ. Dei*, IV,8 [CCL 47,105]). Viz též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 92 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 175 nn.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 60 n.; G. Wissowa, *Religion*, str. 195 s pozn. 4.

⁹⁵ Viz obrázek na str. 279, pod písmenem d. Také o těchto bozích víme poměrně málo – jde o tzv. Kabeiry (řec. Κάβειροι, srv. též hebr. כַּבְיִר [kabír] s významem „velký“, „mocný“), jejichž nejproslulejší svatyně, tzv. Kabeirion, byla právě na Samothráce. Srv. Probus, *In Verg. Buc.* 6,31: „...a rovněž Varro ... říká: uprostřed cirků jsou u sloupů, na nichž stojí sochy, tři oltáře: na jednom je nápis ‚velkým bohům‘, na druhém ‚mocným bohům‘ a na třetím ‚nebi a zemi‘. Svět se totiž skládá právě z těchto dvou částí. Jedná se zároveň o dva původce, z nichž povstalo všechno a všichni, a na Samothráce se jim říká ‚velcí bohové‘.“ Viz též Varro, *De lingua Lat.* V,58. Srv. též Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 178 nn.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 61 nn.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 161 n.

⁹⁶ O Hermatelovi nemáme žádné zprávy, zmiňuje ho pouze Tertullianus. Snad se jedná o Tertullianův omyl (podobně jako v *Apol.* 10,7 [CCL 1,106] a *Ad nat.* II,12,26 [CCL 1,63], kde zaměnil Cassia Heminu, analistu z pol. 2. století př. Kr., za řečníka Cassia Severa z počátku císařství). E. Nöldechen (*Die Quellen*, str. 744) se v návaznosti na E. Klusmanna domnívá, že Tertullianus neměl na mysli Hermatela, nýbrž Démotela, o němž z Pliniovy zmínky (*Natur. hist.* XXXVI,79, a XXXVI,84) víme, že psal o Egyptu. Další hypotézu předložil T. R. Glover (Tertullianus, *Apology. De spectaculis*, přel. T. R. Glover, Cambridge [Mass.] 1984⁶, str. 252): podle něho může jít o Hermapióna, kterého zmiňuje Ammianus Marcellinus (*Res gest.*

census: de Aegypto superstitio est. Frigebat daemonum concilium sine sua Matre Magna; ea itaque illic praesidet euripo. (6) Consus, ut diximus, apud metas sub terra delitescit Murcias. Has quoque idolum fecit: Murciam enim deam amoris volunt, cui in illa parte aedem vovere. (7) Animadvertite, Christiane, quot nomina immunda possederint circum. Aliena est tibi regio quam tot diaboli spiritus occupaverunt.

XVII,4,17). Možné je nicméně také to, že Tertullianus převzal toto jméno ze svých hlavních pramenů, tedy ze Suetonia nebo jeho prostřednictvím z Varrona. Srv. též Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 181; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 162.

⁹⁷ Zasvěcení obelisku slunci potvrzuje Plinius Starší: „Z něho (z nerostu syenitu) králové dali dělat dlouhé kvádry, zvané obelisky, zasvěcené božstvu Slunce, jimiž vzájemně soutěžili. Název jejich se vykládá tak, že měly podobu slunečních paprsků, a odtud také jejich egyptské jméno“ (*Natur. hist.* XXXVI,64). Obelisk, přivezený z egyptské Héliopole, nechal v *Cirku Maximu* prvně postavit Augustus (jeho dedikační nápis uveden v *CIL* VI, 1,701) v roce 10 př. Kr. (dnes se nachází v Římě na Piazza del Popolo). Plinius Starší o něm píše: „Obelisk, který dal Augustus postavit ve Velkém cirku, byl vylomen za krále Semetnepsefrea, za jehož vlády navštívil Pýthagorás Egypt. Měřil pětasmadesát stop a tři čtvrtě, nehledě k základně z téhož kamene. Sloup, který stál na poli Martově, o devět stop nižší, pochází od Sesotla. Nápis na obou obsahuje výklad přírody v duchu egyptské filosofie“ (*Natur. hist.* XXXVI,71). Celý nápis na obelisku uvádí Ammianus Marcellinus (*Res gest.* XVII,4,17–23) s odvoláním na řecký překlad Hermapiónův (viz předcházející pozn.). Srv. též Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 180 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 54 n.

⁹⁸ Velká Matka je fryžská bohyně Kybelé (srv. výše, str. 120, pozn. 73), jejíž obraz (obvykle sedí na lvu) byl v cirku umístěn v blízkosti obelisku, tedy zhruba uprostřed středové přepážky (srv. obrázek na str. 279, pod písmenem e). Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 95; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 64 nn. V latině se jedná o narážku na římské příslovečné rčení známé z Terentiova *Eunucha* (*Eun.* 732): *Sine Cerere et Libero friget Venus*. („Bez Bakcha, bez Cerery i Venus pláče.“) Srv. A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890, str. 366.

⁹⁹ K euripu srv. výše, str. 127, pozn. 92.

i písmo na něm jsou stejného původu: je to egyptská pověra.⁹⁷ Smutný by byl tenhle sbor démonů bez své Velké Matky:⁹⁸ ona tam proto vévodí euripu.⁹⁹ (6) Consus, jak jsem uvedl, se skrývá pod zemí u murcijské mety.¹⁰⁰ I ta je dílem modly: Murcii totiž prohlašují za bohyni lásky,¹⁰¹ již v oné části cirku zasvětili chrám. (7) Všimni si, křesťane, kolik nečistých božstev¹⁰² ovládlo cirk! Místo, které je v moci tolika ďábelských duchů, ti je cizí.¹⁰³

¹⁰⁰ Ke Consovi viz výše, *De spect.* 5,7. Murcijská meta (viz obrázek na str. 279, pod písmenem a') byla umístěna naproti tzv. *carceres* („zábradlí“), odkud se vypouštěli koně, a byla tedy první, kterou závodníci museli objet (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 71). Jako murcijskou ji označuje také Apuleius (*Metam.* VI,8). Srv. též následující pozn.

¹⁰¹ Murcia, starobylé božstvo, jehož přesný původ není znám. Této bohyni byla zasvěcena svatyně na úpatí Aventinu, od níž později celá oblast mezi Palatinem a Aventinem dostala název *ad Murciae* a údolí cirku název *Murcia vallis*. Již ve starověku byl význam jejího jména nejasný a byl odvozován z různých etymologií – jednak od slova *Murcus*, což byl starý název Aventinu, dále od slova *murcidus* („líný“, „zahálčivý“; viz Augustin, *De civ. Dei*, IV,16 [CCL 47,111 n.]). Často bývala ztotožňována s Venuší (Venus Myrtea; podle řeckého vzoru, protože myrta byla rostlina zasvěcená Afroditě); srv. např. Plinius Starší, *Natur. hist.* XV,121: „Existoval totiž i starobylý oltář Venuše Myrtey, kterou dnes nazývají Murcia“; viz též Varro, *De lingua Lat.* V,154. K posledně zmiňovanému výkladu se přiklání i Tertullianus, který Murcii označuje za „bohyni lásky“. Tato etymologie mu totiž opět umožňuje prokázat jasný modloslužebný charakter cirku i jeho zařízení. Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 95 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 184 nn.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 57 n.; G. Wissowa, *Religion*, str. 194 n.

¹⁰² Tertullianus užívá lat. subst. *nomen* (vl. „jméno“) jako synonyma k *numen* („božstvo“); srv. též latinské znění *De spect.* 12,7. Jak podotýká J. C. M. van Winden (*Idolum and Idololatria in Tertullian*, in: *VChr* 36, 1982, str. 112; citováno podle Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 165 n.), modla je jménem (*nomen*), které reprezentuje božstvo (*numen*) a umožňuje mu přijímat pocty od lidí.

¹⁰³ Místo převzal a mírně upravil Isidor ze Sevilly (*Etymol.* XVIII,41,3).

De locis quidem locus est retractandi ad praeveniendam quorumdam interrogationem. (8) Quid enim, inquis, si alio in tempore circum adiero, periclitabor de inquinamento? Nulla est praescriptio de locis. Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiam templa ipsa sine periculo disciplinae adire servus Dei potest urgente causa simplici dumtaxat, quae non pertineat ad proprium eius loci negotium vel officium. (9) Ceterum et plateae et forum et balneae et stabula et ipsae domus nostrae sine idolis omnino non sunt: totum saeculum Satanas et angeli eius repleverunt. (10) Non tamen quod in saeculo sumus a Deo excidimus, sed si quid de saeculi criminibus attigerimus; proinde si Capitolium, si Serapeum sacrificator et adorator intravero, a Deo excidam, quemadmodum circum vel theatrum spectator. Loca nos non contaminant per se, sed quae in locis fiunt, a quibus et ipsa loca contaminari altercati sumus: de contaminatis contaminamur. (11) Propterea autem commemoramus quibus eiusmodi loca dicuntur, ut eorum demonstramus esse quae in his locis fiunt, quibus ipsa loca dicantur.

9. (1) Nunc de artificio quo circenses exhibentur. Res equestris retro simplex de dorso agebatur et utique communis usus reus non erat. Sed cum ad ludos coactus est, transiit a Dei munere ad demoniorum officia. (2) Itaque Castori et Polluci deputatur haec spe-

¹⁰⁴ Slovní hříčka, kdy je totéž slovo použito jak ve svém konkrétním, tak ve svém přeneseném významu – Řekové ji nazývali ἀντανάκλασις, Římané *ambiguum*. Další příklady u Tertulliana uvádí H. Hoppe, *Syntax*, str. 171.

¹⁰⁵ Tato imaginární otázka se vztahuje zejména na křesťanské řemeslníky či dělníky, kteří se podíleli na výstavbě či výzdobě cirku nebo jiné budovy určené pro hry.

¹⁰⁶ Zatímco na tomto místě Tertullianus ještě považuje za dovolené navštěvovat pohanská místa např. za účelem obživy, v *De idololatria* (spis vznikl později než *De spectaculis*, ale patří k Tertullianovým raným dílům a bývá často kladen právě do blízkosti *De spectaculis*; jeho přesné datování je však téměř nemožné; srv. Tertullianus, *De idololatria*, vyd. J. H. Waszink – J. C. M. van Winden, str. 10–13) zaujímá vyhrčeně rigoristické stanovisko, a dokonce tvrdí, že řemeslníkům, kteří dávají své zaměstnání do služeb pohanů a modloslužby, by měly být ve smyslu *Mt* 18,8 („Jestliže tě

Nyní je také místo k tomu, abych pojednal o místech¹⁰⁴ a předešel tak otázce, kterou by někdo mohl položit. (8) „Co když,“ zeptáš se, „přijdu do cirku v jinou dobu, než se konají hry? Bude mi hrozit poskvrnění?“¹⁰⁵ Na místa sama se žádné nařízení nevztahuje. Služebník boží může bez obav z ohrožení jeho způsobu života vstoupit nejen do míst, kde se lidé shromažďují ke hrám, ale dokonce i do samotných chrámů, ovšem pouze má-li k tomu naléhavý a počestný důvod, který nesouvisí s vlastním charakterem a funkcí onoho místa.¹⁰⁶ (9) Ostatně ani ulice, náměstí, lázně, hostince, a dokonce ani naše domy nejsou úplně bez model: Satan a jeho andělé naplnili celý tento svět. (10) Od Boha přece neodpadneme proto, že žijeme v tomto světě, ale odpadneme od něj, budeme-li mít účast na světských hříších. Od Boha proto odpadnu, když vstoupím na Kapitól nebo do Sarapeia,¹⁰⁷ abych tam obětoval¹⁰⁸ nebo abych se tam modlil, stejně jako když vstoupím do cirku nebo do divadla, abych tam byl přítomen jako divák. Neposkvrňují nás místa jako taková, ale to, co se v nich odehrává a co, jak jsem prokázal, poskvrňuje i místa sama: poskvrňuje nás to, co je poskvrněné. (11) Proto také připomenu, komu jsou taková místa zasvěcena, abych dokázal, že to, co se v nich odehrává, se děje právě k počtě těch, jimž jsou zasvěcena.

9. (1) Nyní k různým druhům dovedností, které jsou v cirku provozovány. V minulosti znamenalo jezdecktví prosté ježdění na koňském hřbetu a toto běžné užívání koně jistě nebylo zatíženo žádnou vinou. Jakmile však bylo přinuceno stát se součástí her, z božího daru se stala služba démonům. (2) Proto je tato disciplína zasvěce-

tvá ruka ... svádí ke hříchu, utni ji...“) skutečně uřaty ruce (Tertullianus, *De idol.* 7,3; srv. též *De idol.* 8). K postoji církevních spisovatelů k pohanickým zaměstnáním křesťanů srv. též A. von Harnack, *Die Mission*, str. 218–225.

¹⁰⁷ Sarapeion – chrám egyptského boha Sarapida (Serapida), jehož kult se šířil ve spojení s kultem Isidiným. Sarapis je spojením egyptských bohů Osirida a Apia, později byl hellenisován a ztotožněn s Plútónem (srv. G. Wissowa, *Religion*, str. 292 nn.).

¹⁰⁸ Lat. subst. *sacrificator* („ten, který obětuje“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 139).

cies, quibus equos a Mercurio distributos Stesichorus docet. Sed et Neptunus equestris est quem Graeci ἵππιος appellant. (3) De iugo vero quadrigas Soli, bigas Lunae sanxerunt. Sed et

Primus Erichthonius currus et quattuor ausus
Iungere equos rapidusque rotis insistere victor.

Erichthonius, Minervae et Vulcani filius, et quidem de caduca in terram libidine, portentum est daemonicum, immo diabolus ipse, non coluber. (4) Si vero Trochilus Argivus auctor est currus, primae Iunoni id opus suum dedicavit. Si Romae Romulus quadrigam primus ostendit, puto et ipse inter idola conscriptus est, si idem est Quirinus.

¹⁰⁹ K Dioskúřům viz výše, str. 127, pozn. 91.

¹¹⁰ Stésichoros, řecký sborový lyrik (asi 640–550 př. Kr.). Z dochovaných fragmentů by zmínce odpovídal zl. 1: „(Hermés dal) Flogea a Harpaga, rychlá dívka Podargina, / Héra pak Xantha a Kyllara.“ K tomu srv. *Etymol. Magnum*, 544,54: „Kyllaros: kůň Kastóřův, odvozeno od slovesa κέλλειν, „hnát se“, znamená rychlý. Stésichoros praví, že Hermés dal (Dioskúřům) Flogea a Harpaga, rychlá dívka Podargina, Héra pak Xantha a Kyllara“ (citováno u Stésichoros, *Fragmenta*, vyd. T. Bergk, in: *Poetae lyriici graeci*, III, Leipzig 1914, str. 205). Srv. též Vergilius, *Georg.* III,89 n. Že by Tertullianus čerpal přímo ze Stésichora, je v podstatě vyloučeno. Jeho pramenem mohl být opět Varro (srv. K. Werber, *Tertullians Schrift*, str. 22 n.).

¹¹¹ *De spect.* 9,1–2 převzal od Tertulliana opět Isidor ze Sevilly a mfrně je upravil (*Etymol.* XVIII,27,1–2). K Jezdeckému Neptunovi srv. výše, *De spect.* 5,5.

¹¹² Srv. např. *Anthol. Lat.* I,197,17: „Luně vždy náleží dvojspřeží, čtyřspřeží Slunci“; Cassiodorus, *Var.* III,51,6 (CCL 96,134): „Je jasné, že dvojspřeží je jakási napodobenina Luny a čtyřspřeží Slunce.“ *De spect.* 9,3–4 nalezneme opět u Isidora ze Sevilly (*Etymol.* XVIII,34; srv. též *Etymol.* XVIII,36,1).

¹¹³ Vergilius, *Georg.* III,313.

¹¹⁴ K Erichthoniovi, mytickému králi Athén, viz K. Kerényi, *Mytologie Řeků*, I, str. 97 n. Legendu o jeho narození uvádí např. Servius (*In Verg. Georg.* III,113; čes. překl. citován podle Isidor ze Sevilly, *Etymologiae*

na Castorovi a Pollukovi,¹⁰⁹ kterým dal – podle Stésichorovy zprávy – koně Merkur.¹¹⁰ Ale jezdeckým božstvem je i Neptun, jemuž Řekové říkají ἵππιος („koňský“).¹¹¹ (3) Pokud jde o spřežení, jízdu se čtyřspřežím zasvětili Solovi a jízdu s dvojspřežím Luně.¹¹² Ale:

„První Erichthonios měl odvahu běhouny čtyři
zapřáhnout k prudkému vozu a vítězně závodit na něm.“¹¹³

Erichthonios, syn Minervy a Vulkána, narozený ze semene spadlého na zem, je d'áblová zrůda, či spíše sám d'ábel, ne had.¹¹⁴ (4) Je-li vynálezce vozu Trochilos z Argu,¹¹⁵ pak toto své dílo věnoval nejdříve Junoně. A jestliže to byl Romulus, kdo jako první předvedl čtyřspřeží v Římě,¹¹⁶ myslím, že byl sám zapsán mezi modly – je-li totožný s Quirinem.¹¹⁷

XVIII – *Etymologie XVIII*, Praha 2002, str. 112, pozn. 192) s odvoláním na Varrona (a Varro tedy mohl být Tertullianovým zdrojem; srv. K. Werber, *Tertullians Schrift*, str. 23): „Když si Hefaistos vymohl na Diovi sňatek s Athénou, ale ona se zdráhala, vypustil plod své žádostivosti do země. Z ní se narodil chlapec s hadím ocasem místo nohou, který dostal jméno Erichthonios, protože byl zplozen jakoby ze země a sváru: ἔρις, eris, totiž znamená „svár“ a χθών, chthón, „země“. Na zakrytí svých znetvořených nohou použil vozu s koňským spřežením, aby tím zakryl ohavnost svého těla.“ Srv. též např. Hyginus Astronomus, *Astron.* II,13; J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 101 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 201 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 91 n.

¹¹⁵ Trochila z Argu (srv. řecké τροχός, „kolo“) označuje za vynálezce vozu rovněž scholion k Aratovi (*Schol. Arat.* 161): „...nebo Trochila, který první zapřáhl vůz, syna Kallithye, jež se stala v Argu první (Héřinou) kněžkou“. Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 102 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 92 n.

¹¹⁶ Podle antických autorů (srv. např. Cassiodorus, *Var.* III,51,3 n. [CCL 96, 133 n.]) k tomu došlo zřejmě při Consualiích, jež Romulus zavedl (viz výše, *Spect.* 5,5). Viz též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 103; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 93.

¹¹⁷ Quirinus, původně ochranné božstvo Quinalu, byl někdy v posledním desetiletí republiky identifikován se zbožštělým Romulem (srv. G. Wisso-

(5) Talibus auctoribus quadrigae productae merito et aurigas coloribus idololatriae vestierunt. Et ab initio quidem duo soli fuerunt, albus et russeus. Albus hiemi ob nives candidas, russeus aestati ob solis ruborem voti erant. Sed postea tam voluptate quam superstitione provecta, russeum alii Marti, alii album Zephyris consecraverunt, prasinum vero Terrae matri vel verno, venetum Caelo et Mari vel autumnno. (6) Cum autem omnis species idololatriae damnata sit a Deo, utique etiam illa damnatur, quae elementis mundialibus profanatur.

10. (1) Transeamus ad scaenicas res, quarum et originem communem et titulos pares, secundum ipsam ab initio ludorum appellationem, et administrationem coniunctam cum re equestri iam ostendimus: (2) apparatus etiam ex ea parte consortes, quae ad scaenam spectat; nam a templis et aris et illa infelicitate turis et san-

wa, *Religion*, str. 139 nn., zvláště str. 141). Jednu z prvních zmínek o této identifikaci uvádí Cicero: „...který prý tvrdil, že na onom pahorku, který se dnes jmenuje Quirinal, spatřil Romula. Romulus mu nařídil požádat lid, aby mu na tomto pahorku zřídil svatyni – je prý bůh a jmenuje se Quirinus“ (*De rep.* II,20).

¹¹⁸ Závody v cirku měly v římském prostředí pevnou strukturu. Závodníci soutěžili za jeden ze čtyř jezdeckých klubů (*factiones*), které se navzájem lišily barvou tuniky, do níž byl jezdec oblečen (stejnou barvu měl zřejmě i koňský chochol). Kluby, a tedy i barvy oblečení, byly čtyři: bílá, červená, zelená a modrá. Císař Domitianus (srv. Suetonius, *De vita Caes., Dom.* 7,1) se pokusil zavést dvě další jezdecká družstva, zlaté (*aurata*) a purpurové (*purpurea*), ta se však neprosadila. Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 206 n.; Pollack, in: *RE* VI,2,1954 nn.; Tertullianus, *De spectaculis* – *Über die Spiele*, přel. K.-W. Weeber, str. 96 n., pozn. 94.

¹¹⁹ Zelený a modrý klub byl zaveden až později, na počátku císařství. Právě tato družstva však byla nejpobulárnější, takže posléze došlo ke sloučení bílých se zelenými a červených s modrými. Proto Isidor ze Sevilly, který *De spect.* 9,5–6 excerpoval (srv. *Etymol.* XVIII,33,2, a *Etymol.* XVIII,41), uvádí jako barvy vozatajů jen modrou a zelenou. Srv. Pollack, in: *RE* VI,2,1955.

(5) Čtyřspřeží zavedená takovými lidmi právem oblékala do barev modloslužby i vozataje.¹¹⁸ Na začátku byly totiž pouze dvě barvy – bílá a červená.¹¹⁹ Bílá byla zaslíbena Zimě kvůli bělosti sněhu, červená Létu kvůli rudé barvě slunce. Když se však rozmohla touha po potěšení i pověra, zasnětili jedni červenou barvu Martovi, druzí bílou Zefyrům,¹²⁰ zelenou Matce Zemi nebo Jaru, modrou Nebi a Moři nebo Podzimu.¹²¹ (6) Zatratil-li však Bůh všechny druhy modloslužby, jistě zatracuje i ten, který je hříšně zasvěcen zemským¹²² živlům.

Divadlo
10. (1) Přejdeme k představením v divadle. Ukázali jsme již, že se jim původně říkalo *ludi* („hry“), a mají tedy společný původ a stejné názvy jako hry v cirku. Scénické hry spojuje s hrami v cirku navíc i to, jak jsou uspořádány. (2) Shodné je však také jejich vystrojení a obřady:¹²³ od chrámů a oltářů se po onom nešťastném

¹²⁰ Plurál zde zastupuje a personifikuje všechny větry. Zefyros (lat. *Favonius*) byl mírný západní vítr. Srv. K. Kerényi, *Mytologie Řeků*, I, str. 156 n.

¹²¹ Tertullianův alegorizující výklad čtyř barev cirku (souvislost s ročními obdobími a zemskými živly) nalezneme v podobném znění ještě u Cassiodora, Corripa, Isidora ze Sevilly, Ióanna Lyda a Ióanna Malala (přesné citace viz H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 93–110). Podle Soveriho (*De ludorum memoria*, str. 108) byl společným pramenem římských spisovatelů Suetonius (*Ludicra historia*), Byzantinci vděčí za jeho znalost řeckému zprostředkování. Srv. zejména Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 209–213. Analýzu Tertullianova „chromatického“ lexika, jež se liší v různých obdobích jeho spisovatelské činnosti, provedl J. J. Ramos Pasalados, *Coloribus idololatriae (Tert., Spect. IX,5)*, in: *Cuadernos de filología clásica, estudios latinos*, 17, 1999, str. 89–103.

¹²² Lat. adj. *mundialis* („zemský“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 143).

¹²³ V následujícím textu Tertullianus líčí slavnostní průvod k divadlu (*pompa theatralis*), podobně jako v *De spect.* 7,2 zmínil průvod mířící k cirku (*pompa circensis*; viz výše, str. 123). Zatímco o průvodech, které doprovázely mnoho řeckých her, máme určité informace (srv. např. J. Köhne, *Die Schrift Tertullians*, str. 25 nn.; E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 179 nn.), o *pompa theatralis* v římském prostředí se z antické

guinis inter tibiae et tubas itur, duobus inquinatissimis arbitris funerum et sacrorum, dissignatore et haruspice. (3) Ita cum de originibus ludorum ad circenses transimus, inde nunc ad scaenicos ludos dirigimus.

A loci vitio theatrum proprie sacrarium Veneris est. Hoc denique modo id genus operis in saeculo evasit. (4) Nam saepe censores nascentia cum maxime theatra destruebant moribus consulentes, quorum scilicet periculum ingens de lascivia providebant, ut iam hinc ethnicis in testimonium cedat sententia ipsorum nobiscum faciens et nobis in exaggerationem disciplinae etiam humanae praerogativa. (5) Itaque Pompeius Magnus, solo theatro suo minor, cum

literatury (kromě tohoto svědectví Tertullianova) nedozvíme prakticky nic (pouze Dionysios Halikarnasský, *Ant. Rom.* II,19,4, zmiňuje průvod u Megalensis a Floralis, tedy u slavností, jež byly slaveny převážně divadelními hrami; viz výše, str. 120, pozn. 73).

¹²⁴ Krev obětního zvířete a kouř kadidla byly nejběžnějšími součástmi oběti bohům (srv. G. Wissowa, *Religion*, str. 344 nn.).

¹²⁵ Také sami Římané hleděli na obě povolání s despektem (*dissignator* byl poskvrněn stykem s mrtvolami, *haruspikové* měli pověst šarlatánů), což dokládají antické prameny (srv. H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 118; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 182 n.). *Dissignator*, jehož má na tomto místě na mysli Tertullianus, byl v první řadě zodpovědný za pořádání pohřbů a pohřebních průvodů (zmiňuje ho např. Horatius, *Ep.* I,7,5) a neměl zřejmě nic společného ani s *dissignatorem*, jenž v divadle přiděloval místa (tzv. *locarius*; zmiňuje jej Plautus, *Poen.* 19), ani s *dissignatorem*, jehož Řekové nazývali βαρβευτής a který měl funkci jakéhosi rozhodčího (srv. *Dig.* III,2,4). *Haruspex* byl věštec (vždy etruského původu), který předvídal budoucnost z vnitřností obětního zvířete a také vykládal význam blesku (vyčerpávající informace viz G. Wissowa, *Religion*, str. 469 nn.). Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 106 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 219 n.; E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 180 nn.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 118; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 182 n. Ke stavbě věty z jazykového hlediska srv. též Ch. Schaublin, *Bemerkungen zu Tertullian, De spectaculis*, in: *WS (N. F.)* 94, 1981, str. 206 n.

obětování kadidla a krve¹²⁴ vydá za zvuků přišal a polnic průvod, který vedou dvě nejnečistější osoby zodpovědné za pohřby a oběti – *dissignator* a *haruspex*.¹²⁵ (3) Stejně jako jsme od počátků her přešli k hrám v cirkus, tak odtud nyní zamíříme k hrám v divadle.

Začneme-li od hříšného charakteru místa, divadlo je vlastně Venušinou svatyní,¹²⁶ a teprve díky tomu se tento vynález rozšířil do světa. (4) Censoři v zájmu zachování mravnosti často nechali bourat právě vznikající divadla, protože předvídali, jak velkým nebezpečím je nevázanost, která tam panuje:¹²⁷ pro pohany ať je toto rozhodnutí jejich vlastních lidí, jež odpovídá našemu názoru, svědectvím; pro nás ať je toto jasnozřivé, byť lidské rozhodnutí ještě větší posilou v našem způsobu života.¹²⁸ (5) Když Pompeius Veli-

¹²⁶ V latinském znění této věty je skryt dvojsmysl, kterého si antický čtenář jistě všiml: ačkoli Tertullianus postupuje ve své argumentaci zcela důsledně podle plánu, který zmiňuje v *De spect.* 4,4 (tedy původ, názvy, vystrojení a obřady, místa, dovednosti), spojení *sacrarium Veneris* („Venušina svatyně“) kromě svého doslovného významu, který Tertullianus o něco později vysvětluje, zároveň hned na počátku implikuje, že divadlo je skutečnou baštou chlípnosti a smilstva (srv. též Isidor ze Sevilly, *Etymol.* XVIII,42,2), jak Tertullianus podrobně rozvádí v sedmnácté kapitole spisu.

¹²⁷ Z antické literatury (kromě níže citovaného Livia uvádějí příklad takového postupu ještě Valerius Maximus, *Memor.* II,4,2; Velleius Paterculus, *Hist. Rom.* I,15,3, a Appianos, *Bella civ.* I,28,1) víme pouze o jednom jediném případě (roku 155 př. Kr.), což ale nesnižuje věrohodnost Tertullianovy zprávy. Livius píše: „Když pak bylo vystavěno divadlo zadané jako státní dílo censorsy, bylo podle usnesení senátu zase zbouráno, a to na podnět Publia Cornelia Nasiky jako stavba neúčinná, jež by mohla uškodit veřejným mravům; lidé pak přihlíželi hrám po nějakou dobu vstoje“ (*Perioch.* XLVIII,66 nn.). Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 221 n.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 184 n.

¹²⁸ Parafrázováno: censorské rozhodnutí o zbourání divadel je na jedné straně pro pohany svědectvím (*cedat in testimonium ethnicis*) o správnosti křesťanského odsudku divadel, na straně druhé toto rozhodnutí, které předjímá křesťanský názor (*praerogativa*), zavazuje křesťany, aby nejen vytrvali, ale ještě prohloubili (*et nobis [cedat] in exaggerationem*) svůj křesťan-

illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriae suae censoriam animadversionem, Veneris aedem superposuit et, ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum sed Veneris templum nuncupavit, cui subiecimus, inquit, gradus spectaculorum. (6) Ita damnatum et damnandum opus templi titulo praetexit et disciplinam superstitione delusit.

Sed Veneri et Libero convenit. Duo ista daemonia conspirata et coniurata inter se sunt ebrietatis et libidinis. (7) Itaque theatrum Veneris Liberi quoque domus est. Nam et alios ludos scaenicos Liberalia proprie vocabant, praeterquam Libero devotos, quae sunt Dionysia penes Graecos, etiam a Libero institutos.

ský způsob života, a předstihli tak pohanskou morálku, která je v tomto případě shodná s jejich vlastní (srv. Mt 5,47: „...co činíte zvláštního? Což i pohané nečiní totéž?“). Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 108; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 222 nn.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 185 n.

¹²⁹ Gnaeus Pompeius Magnus (106–48 př. Kr.) byl římský politik a vojevůdce, člen prvního triumvirátu (60 př. Kr.) a soupeř Caesarův. Roku 55 př. Kr. nechal v Římě vybudovat první kamenné divadlo, které neslo jeho jméno. Latinské znění zároveň obsahuje ironickou slovní hříčku, která je naznačena již u Plinia Staršího (*Natur. hist.* VII,158) a Tertullianus ji (aplikovanou na Alexandra Velikého) využívá i v *De pallio*, 4,6 (CCL 2,744): „...magnum regem (Alexandrum), sola gloria minore...“ („...velkého krále [Alexandra], jehož převyšovala pouze jeho sláva...“). Mohlo se snad jednat o jakési okřídlené rčení. Pokud jde o velikost divadla, M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 186) uvádí, že mohlo pojmut až 17 000 diváků. Další detaily o této stavbě uvádí např. L. Brtnický, *Topografie*, str. 320 nn.

¹³⁰ Chrám Venuše Vítězné (*Venus Victrix*) byl vybudován nad hledištěm divadla a byl této bohyni zasvěcen 12. srpna roku 55 př. Kr. (G. Wissowa, *Religion*, str. 237). Srv. např. Gellius, *Noctes Att.* X,1,7: „Když se Pompeius chystal zasvětit chrám (bohyni) Vítězství, jehož schody měly sloužit jako (hlediště) divadla...“; Plinius Starší, *Natur. hist.* VIII,20: „Za Pompeiova druhého konzulátu, když byl zasvěcen chrám Venuši Vítězné, bojo-

ký, jehož ve velikosti předčilo pouze jeho divadlo,¹²⁹ nechal vybudovat onu baštu všech nemravností, obával se, že by censoři mohli jeho památku jednou odsoudit, a proto nad ní nechal postavit chrám bohyně Venuše.¹³⁰ Když pak ediktem svolal lid k účasti na jeho zasvěcení, prohlásil, že se nejedná o divadlo, ale „o Venušin chrám, pod který jsme nechali umístit sedadla pro sledování her“. (6) Tak tuto odsouzenou a odsouzeníhodnou stavbu skryl pod označení svatyně a pomocí pověry podvedl předpisy.¹³¹

Venuše však patří k Liberovi.¹³² Tito dva démoni chlípnosti a opilství se mezi sebou spikli a spolčili. (7) Venušino divadlo je tedy rovněž domem Libera. I jiné scénické hry (mám na mysli řecké Dionysie) se totiž příznačně nazývaly Liberalia – kromě toho, že byly Liberovi zasvěceny, byly také Liberem zavedeny.¹³³

valo v cirku dvacet lidí...“ Podle Tacitovy zprávy skutečně „byli lidé, kteří říkali, že starší kárali Gnaea Pompeia za to, že založil stálé divadlo“ (*Ann.* XIV,20,4).

¹³¹ Latinská perioda opět rétoricky vyzdobená celkem deseti aliteracemi (pětkrát na t, pětkrát na d). Lat. subst. *disciplina* (srv. výše, str. 90, pozn. 1), které je s ohledem na aliteraci přeloženo jako „předpisy“, znamená na tomto místě „vyhlášku“, „nařízení“, která se stavěla negativně k výstavbě stálých divadel (srv. Tacitus, *Ann.* XIV,20). Viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 110; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 226; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 188.

¹³² Ačkoli spojení vína (Liber – Dionysos) s láskou (Venuše) představuje běžný topos, blízkou spojitost mezi oběma božstvy potvrzuje v římském prostředí pouze jediný nápis (*CIL* VIII, suppl. 1,15578): „...v chrámu Libera Patera a Venuše...“.

¹³³ Tertullianus má v celé větě skutečně na mysli řecké Dionysie (slavnosti k počtě Dionysův, které od roku 535, resp. 488–487 př. Kr., zahrnovaly tragická, resp. komická představení; k Dionysiím obecně srv. např. P. Stengel, *Die griechischen Kultusaltertümer*, München 1890, str. 161 n., a str. 166 n.), jejichž název překládá do latiny (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 189 n.).

(8) Et est plane in artibus quoque scaenicis Liberi et Veneris patrocinium. Quae privata et propria sunt scaenae, de gestu et corporis flexu mollitiam Veneri et Libero immolant: illi per sexum, illi per luxum dissolutis. (9) Quae vero voce et modis et organis et litteris transiguntur, Apollines et Musas et Minervas et Mercurios mancipēs habent. Oderis, Christiane, quorum auctores non potes non odisse.

(10) Iam nunc volumus suggerere de artibus et de his quorum auctores in nominibus execramur. Scimus nihil esse nomina mortuorum, sicut nec ipsa simulacra eorum; sed non ignoramus qui sub istis nominibus et institutis simulacris operentur et gaudeant et divinitatem mentiantur, nequam spiritus scilicet, daemones. (11) Videmus igitur etiam artes eorum honoribus dicatas esse qui nomina incolunt auctorum earum, nec ab idololatria vacare quarum institutores etiam propterea dii habentur. (12) Immo quod ad artes

¹³⁴ V Tertullianově době byly oba klasické dramatické žánry – tragédie a komedie – zcela na ústupu. Mezi nejoblíbenější druhy představení patřily naopak ty, k nimž právě na tomto místě Tertullianus odkazuje – pantomimos (viz níže, str. 163, pozn. 201) a mimos (viz níže, str. 162, pozn. 200). K zastoupení jednotlivých divadelních žánrů v Tertullianově době a jejich charakterizaci srv. zejména W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 33–54.

¹³⁵ Apollón byl ctěn jako patron hudebníků a básníků a zároveň jako vůdce Mús (mj. ochránykň pěvců); Minerva byla považována za vynálezkyni flétny a trubky, Merkur za vynálezce písma. Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 111.

¹³⁶ *De spect.* 10,8–9 převzal téměř doslova Isidor ze Sevilly (*Etymol.* XVIII,51). Druhou větu *De spect.* 10,8, která je z hlediska textové kritiky velmi problematická (srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 228 nn.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 191), však buď Isidor sám, nebo opisovači z neporozumění pozměnili, takže u Isidora čteme: *Nam mollitiam Libero et Veneri immolabant, illi per sexum, illi per luxum dissoluti...* („Liberovi a Venuši totiž připisovali nevázaní zhýralci a bezuzdní prostopášníci dojmovou vznětlivost...“); viz *Ety-mol.* XVIII,51,1.

(8) Samozřejmě, že Liber a Venuše jsou rovněž patrony dramatických umění. To, co je pro jeviště příznačné a typické, totiž změkčilá gestikulace a krkolomné pohyby,¹³⁴ je jako oběť věnováno právě jim, kteří vůbec neznají míru: ona, co se týče chtíče, on, pokud jde o víno. (9) To, při čem se užívá hlasu, melodie, hudebních nástrojů nebo psaných předloh, pak náleží Apollónům, Músám, Minervám a Merkurům.¹³⁵ A tak měj, křesťane, v nenávisti všechny věci, jejichž původce musíš nenávidět!¹³⁶

(10) Nyní se chci ještě zmínit o různých druzích umění a o věcech, které zatracujeme už při vyslovení jména jejich původců.¹³⁷ Víme, že jména mrtvých nejsou nic, stejně jako jejich obrazy; velmi dobře však také víme, kdo za těmito jmény a vystavenými obrazy působí,¹³⁸ kdo se z toho raduje a lživě se vydává za něco božského – jsou to zlí duchové, démoni. (11) Vidíme tedy, že i umění byla zasvěcena k počtě těch, kteří nesou jména jejich původců, a že jsou spojena s modloslužbou, protože vynálezci těchto umění jsou pro své objevy dokonce považováni za bohy. (12) A pokud jde o zmí-

¹³⁷ Závěrečná část desáté kapitoly je opět věnována démonologii a Tertullianus v ní dokazuje, že skutečnými „vynálezci“ umění jsou démoni, kteří se usídlili „ve jménech“ (zbožštěných) lidí, jimž jsou jednotlivé vynálezy připisovány. Ch. Schaublin (*Bemerkungen*, str. 207 n.) proto navrhuje opravit latinské znění první věty *De spect.* 10,10 následujícím způsobem: *...de artibus et de his, quos auctorum in nominibus execramur a překládá: „...o různých druzích umění a o těch (totiž demonech), které zatracujeme ve jménech vynálezců (her)“.*

¹³⁸ Jak podotýká J. Büchner (*Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 113), myšlenka, že pod modlami (obrazy, sochami) bohů se skrývají a působí démoni, je společná téměř všem apologetům, srv. např. Athénagoras z Athén, *Leg. pro christ.* 26: „Ti, kdo lákají (lidí) k modlám, jsou výše řečené démoni, kteří se třesou na krev z obětí a pak ji lížou. Bohové, které mají v oblibě mnozí a po nichž se modly (dosl. obrazy) jmenují, však bývali lidmi, což se dá zjistit z toho, co je o nich známo. A důkazem, že to jsou démoni, kdo obývají tato jména, je to, co každý z nich působí... Jsou to tedy Neryllinos, Próteos a Alexandros, kdo působí tyto věci ve svých sochách, nebo to působí samo složení látky (z níž jsou sochy zhotoveny)?“

pertinet altius praescripsisse debemus daemonas, ab initio propicientes sibi inter cetera idololatriae etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem a Deo avocarent et suo honori obligarent, eiusmodi quoque artium ingenia inspirasse. (13) Neque enim ab aliis procuratum fuisset quod ad illos perventurum esset; nec per alios tunc homines edidissent quam per ipsos in quorum nominibus et imaginibus et historiis fallaciam consecrationis sibi negotium acturae constituerunt.

11. (1) Ut ordo peragatur, ineamus etiam agonum retractatum. Origo istis de ludorum propinquitatem est. Inde et ipsi sacri vel funebres instituti, aut diis nationum aut mortuis fiunt; proinde tituli: Olympia Iovi, quae sunt Romae Capitolina, item Herculi Nemea, Neptuno Isthmia; ceteri mortuarii agones. (2) Quid ergo mirum si

¹³⁹ Agóny („závody“) jsou řeckého původu. Rozlišovaly se tři hlavní soutěžní oblasti a podle nich i tzv. agóny gymnické (soutěžení v atletických disciplínách), hippické (dostihy) a múšické (soutěžení v hudbě, zpěvu, recitaci atd.). Zatímco tato soupeření – a myšlenka soupeření vůbec – patřila k pilířům řecké kultury (k tomu srv. např. F. Nietzsche, *Homer's Wettkampf*, in: F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie. Unzeitgemäße Betrachtungen I–IV. Nachgelassene Schriften 1870–1873, Kritische Studienausgabe* [KSA], I, Berlin – New York 1988, str. 783–792), u Římanů začaly být agóny (zejména gymnické) v oblibě až v době císařství. Srv. E. Nöldechen, *Tertullian und der Agon. Ein Beitrag zum Verständniss von Tertullian's de spectaculis*, in: *Neue Jahrbücher für deutsche Theologie*, 3, 1894, str. 206–226; P. Stengel, *Die griechischen Sakralaltertümer*, str. 129 nn.; W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 62–68, a str. 81 nn.

¹⁴⁰ Srv. výše, *De spect.* 6,3.

¹⁴¹ Olympijské hry měl podle legend (nejobsáhlejší vyprávění nalezneme u Pausania v *Descript. Graec.* V,7–9) zříditi Héraklés na počest Dia. Konaly se každé čtyři roky a datum prvního konání bylo stanoveno na rok 776 př. Kr., který se stal zároveň počátkem nové éry. Datování podle olympiad (čtyřleté období mezi konáním her) prosadil Timaios z Tauroménia, o němž se Tertullianus zmiňuje v *De spect.* 5,2. V roce 86 po Kr. nechal císař Domitianus zříditi tzv. *Agon Capitolinus* („Kapitolský závod“; Suetonius, *De vita Caes., Dom.* 4,4), jenž byl nápodobou řeckých olympijských her (konal se rovněž jednou za čtyři roky, soutěžilo se ve všech klasických

něná umění, měli jsme své námitky formulovat ještě šfeji: podnět k jejich vzniku dali démoni, kteří si byli od počátku vědomi užitku, jenž jim plyne z různých modlářských špinavostí a mezi nimi rovněž z her, jimiž mohou člověka odvracet od Boha a donutit ho, aby je uctíval. (13) Nikdo jiný by přece nevymýšlel něco, z čeho by pak měli prospěch démoni; ani umění by tedy nevytvořili jiní lidé než právě ti, v jejichž jménech, obrazech a legendách dosáhli démoni podvodného zbožnění, které jim má přinést prospěch. 460'N

11. (1) Abychom dodrželi rozvržení svého spisu, věnujme se nyní závodům (*agón*)¹³⁹ Původ agónů je příbuzný hrám, takže byly zavedeny buď jako posvátné, nebo jako pohřební, a slaví se buď na počest pohanských bohů, nebo na počest mrtvých.¹⁴⁰ Z toho plynou i jejich názvy: Olympijské agóny na počest Jova (v Římě jsou jejich obdobou agóny Kapitolské),¹⁴¹ Nemejské agóny na počest Herkula,¹⁴² Isthmické na počest Neptuna;¹⁴³ řada jiných agónů se pořádá na počest mrtvých.¹⁴⁴ (2) Není tedy divu, že i vystrojení a obřady

řeckých kategoriích) a udržel se až do 5. století po Kr. Viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 114 n.; P. Stengel, *Die griechischen Sakralaltertümer*, str. 129 n.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 199.

¹⁴² Nemejské hry byly ve skutečnosti pořádány rovněž k počti Dia; Héraklés, zmiňovaný Tertullianem, byl podle legend pouze jejich zakladatelem. Hry byly slaveny především gymnickými a hippickými agóny, agóny múšické přibýly až v hellenistické době (srv. P. Stengel, *Die griechischen Sakralaltertümer*, str. 148 n.). O Nemejských hrách slavených v římském prostředí nemáme žádné zprávy.

¹⁴³ Hry konané na korintském Isthmu každý druhý a čtvrtý rok olympiady na počest Poseidóna. Byly slaveny všemi druhy agónů (podrobnosti viz P. Stengel, *Die griechischen Sakralaltertümer*, str. 147 n.). Ani o těchto hrách v římském prostředí nemáme žádné zprávy.

¹⁴⁴ Dokonce i Olympijské, Isthmické a Nemejské hry, jež Tertullianus zmiňuje, vznikly podle některých legend jako hry pohřební: Olympijské hry byly podle jedné verze mýtu slaveny na počest Pelopa (srv. K. Kerényi, *Mytologie Řeků*, II, Praha 1998, str. 52 nn.), Isthmické hry na počest utonulého Melikerta, syna bohyně Inó (srv. P. Stengel, *Die griechischen Sak-*

vel apparatus agonum idololatria conspurcat de coronis profanis, de sacerdotalibus praesidibus, de collegiariis ministris, de ipso postremo boum sanguine? (3) Ut de loco suppleam (ac de loco communi, pro collegio artium musicarum et Minervalium et Apollinarium, etiam Martialium per duellum, per tubam) in stadio circum aemulantur, quod utique templum est et ipsum eius idoli cuius sollemnitates agit. (4) Sed et gymnicas artes Castorum et Herculum et Mercuriorum disciplinae prodiderunt.

12. (1) Superest illius insignissimi spectacula (et) acceptissimi recognitio. Munus dictum est ab officio, quoniam officium etiam muneris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere

ralaltertümer, str. 147), Nemejské hry na počest Ofelta–Archémora (srv. K. Kerényi, *Mytologie Řeků*, II, str. 219). Srv. též Tertullianus, *De spectaculis*. *Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 200. Pokud jde o lat. adj. *mortuarius* (zde „na počest mrtvých“), H. Hoppe (*Beiträge*, str. 143) je označuje za sporné *hapax legomenon* (doloženo jen v některých rukopisech).

¹⁴⁵ Jak upozorňují komentátoři (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 115; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 242; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 201), Tertullianus na tomto místě nemá na mysli věnce, jež byly znakem vítězů, nýbrž věnce, které nosil předseda her a kněží: „Závodu předsedal císař v opáncích a purpurovém plášti řeckého střihu, na hlavě má zlatý vínek s podobami Jova, Junony a Minervy, vedle něho kněz Jovův a sbor kněží flaviovských ve stejném ústroji, jenom s tím rozdílem, že na jejich víncích byl také obraz císařův“ (Suetonius, *De vita Caes., Dom.* 4,4).

¹⁴⁶ Srv. např. pasáž ze Suetonia, citovanou v předcházející poznámce. Adj. *collegiarius* („náležející ke kolegiu“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 141).

¹⁴⁷ Mínil se krev obětovaných zvířat. Ačkoli je tato oběť ve spojení s agóny dosvědčena v římském prostředí jen u her, jež zavedl Nero (srv. Suetonius, *De vita Caes., Nero*, 12,9), oběti se zřejmě konaly po řeckém vzoru také u ostatních závodů. Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 243.

¹⁴⁸ Srv. výše, *De spect.* 10,9. Spojení „umění zasvěcená Martovi“ odkazuje na zápas ve volném stylu (byly v něm dovoleny všechny techniky s výjimkou kousání a útoků na oči; viz J. Jüthner, in: *RE*, XVIII,3,621) spo-

agónů jsou poskvřněny modloslužbou – bezbožnými věnci,¹⁴⁵ správci z řad kněží, pomocníci z kněžských kolegií¹⁴⁶ a konečně i dobytčí krvi.¹⁴⁷ (3) Abych doplnil několik slov o místu, kde se agóny odehrávají – o místu společném jak pro umění múšická, ať už jde o umění Minervy nebo Apollóna, tak pro umění zasvěcená Martovi, jak o tom svědčí zápas a troubení polnic¹⁴⁸ –, stadion se chce vyrovnat cirku a nemůže být pochyb o tom, že je to vlastně chrám: chrám té modly, jejíž slavnosti se v něm odehrávají. (4) Ale i gymnická umění vznikla z popudu různých Castorů, Herkulů a Merkurů.¹⁴⁹ *GLAD.*

12. (1) Zbývá ještě pojednat o těch nejznámějších a nejoblíbenějších hrách. Gladiátorský zápas (*munus*)¹⁵⁰ se jmenuje podle povinnosti (*officium*), protože slova *officium* a *munus* mají stejný význam.¹⁵¹ Staří se domnívali, že touto podívanou, poté co ji zmírnili

jený s boxem (tzv. *pankration* [παγκράτιον]; viz Tertullianus, *De spect.* 18,1), který byl také součástí agónů. Srv. Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 202 n.

¹⁴⁹ Pausanias při líčení prvních Olympijských her píše: „...jeden ze synů Tyndareových (Kastór) zvítězil v běhu, Polydeukés pak v pěštním zápase. O samém Hérakleovi se vykládá, že si odnesl vítězství v zápolení a v pankratiu“ (*Descript. Graec.* V,8,4). Hermés (lat. Merkur) byl uctíván jednak jako vynálezce písma, jednak jako bůh atletů a ochránce gymnasií. Podrobnější údaje včetně dalších antických pramenů viz Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 203 n.

¹⁵⁰ Jako *munus* byl původně označován pouze zápas gladiátorů. Pro hry, v nichž gladiátoři bojovali s divokými šelmami, se užívalo slova *venatio* („štvance“). V Tertullianově době však slovo *munus* zahrnovalo rovněž boj s šelmami; Tertullianus označuje slovem *munus* (*venatio* se u něho nevyskytuje) oba druhy her a v *Passio Perp. et Fel.* 7,9 je slovem *munus* dokonce jednoznačně označen zápas se šelmami. Srv. E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 191 n.; ke gladiátorským hrám obecně viz G. Ville, *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, Roma 1981.

¹⁵¹ Obě slova jsou skutečně synonyma: *munus* znamená „povinnost“, „služba“, „dávka“, ale i „dar“; *officium* pak „služba“, „povinnost“. G. Ville, který analyzuje sémantické odstíny slova *munus*, uvádí jako jeho prvotní význam „dar, kterého se lidem dostává od úředníků či soukromní-

se veteres arbitrabantur, posteaquam illud humaniore atrocitate temperaverunt. (2) Nam olim, quoniam animas defunctorum humano sanguine propitiari creditum erat, captivos vel mali status servos mercati in exequiis immolabant. (3) Postea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos paraverant armis quibus tunc et qualiter poterant eruditos tantum ut occidi discerent, mox edicto die inferiarum apud tumulos erogabant. Ita mortem homicidiis consolabantur. (4) Haec muneri origo. Sed paulatim provecti ad tantam gratiam ad quantam et crudelitatem, quia ferarum voluptati satis non fiebat nisi et feris humana corpora dissiparentur. Quod ergo mortuis litabatur, utique parentationi deputabatur; quae species proinde idololatria est, quoniam et idololatria parentationis est species: tam haec quam illa mortuis ministrat. (5) In mortuorum autem idolis daemonia consistunt.

ků“ (*La gladiature*, str. 77); k Tertullianově výkladu „gladiátorské hry rovná se odvádění povinné dávky mrtvým“ (*munus* rovná se *officium mortuorum*) pak podotýká, že je moderními badateli bez diskusí přijímán (tamt., str. 73).

¹⁵² V latinském znění (i českém překladu) oxymóron („zmírnit ... lidštější krutostí“). Tertullianus ironizuje původ gladiátorských her: namísto lidských obětí se pohanům zdálo „humánnější“ nechat u hrobů zápasit na život a na smrt vybrané muže.

¹⁵³ Další Tertullianovo oxymóron. Pokud jde o původ gladiátorských zápasů, jak již bylo řečeno výše, Tertullianovo líčení (gladiátorské zápasy nahradily původní lidské oběti při pohřebních slavnostech – jedna z prvních zmínek viz Homér, *Il.* XXIII,175 nn.) odpovídá skutečnosti. Římané převzali gladiátorské hry od Etrusků a poprvé je slavili roku 264 př. Kr. (G. Wissowa, *Religion*, str. 397). K původu gladiátorských her srv. též G. Ville, *La gladiature*, zvláště str. 9–19. Tertullianova argumentace v *De spect.* 12,1–3 může mít varronský původ (K. Werber, *Tertullians Schrift*, str. 30 n.); srv. Servius, *In Verg. Aen.* III,67: „Mléko a krev tedy byly zmíněny proto, že duše prý mají z mléka a krve potěšení. Rovněž Varro uvádí, že si ženy o pohřbech a při tryzně drásaly tváře, aby vytrysklá krev přinesla uspokojení mrtvým a usmířila je. Proto bylo také ustanoveno, aby byly u hrobů poráženy oběti. Staří dokonce zabíjeli i lidi, ale když zemřel Iunius Brutus a mnohé kmeny poslaly na jeho pohřeb zajatce, Brutův vnuk je postavil proti sobě, aby spolu bojovali. A protože byli posláni darem (*mu-*

o něco lidštější krutostí,¹⁵² plní povinnost (*officium*) vůči mrtvým. (2) Lidé totiž kdysi věřili, že duše zemřelých lze usmířit lidskou krví, a kupovali proto zajatce nebo otroky s nějakou tělesnou vadou, aby je pak obětovali při pohřbech. (3) Později se rozhodli zakrýt tuto bezbožnost tím, že z ní udělali potěšení. Netrvalo dlouho a v den stanovený k pohřebním obětím obětovali u hrobů muže, které si obstarali a co nejlépe vycvičili v zacházení se všemi tehdy dostupnými zbraněmi jen proto, aby se tito muži naučili, jak se nechat zabít. Tak se vraždami utěšovali nad smrtí.¹⁵³ (4) To je původ gladiátorských zápasů (*munera*). Čím větší zálibu v nich však lidé nacházeli, tím více rostla i jejich krutost; vždyť těm divokým zvířatům bylo každé potěšení málo, dokud nezačala skutečná divoká zvířata trhat lidská těla.¹⁵⁴ Oběti k počtě mrtvým tedy v každém případě patřily mezi pohřební obřady;¹⁵⁵ takový druh obřadu je modloslužbou, protože i modloslužba je druhem pohřebního obřadu: jedno i druhé je služba mrtvým. (5) V modlách mrtvých pak sídlí démoni.¹⁵⁶

neri), bylo to nazváno *munus* („zápas“). Avšak zabíjení obětních zvířat nebo lidí bylo drahé a kruté, a proto se mrtvým začaly oblékat šaty krvavé barvy ...“

¹⁵⁴ V latinském originále podobná slovní hříčka jako v *De spect.* 8,8: dvakrát použité subst. *ferae* („šelmy“) je poprvé užito v přeneseném významu jako „krvežízniví diváci“, podruhé odkazuje ke skutečným šelmám při *venationes* (srv. výše, str. 147, pozn. 150). Jak uvádí M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 208), toto místo může být reminiscencí na Seneku, který píše: „Život se podobá životu ve škole gladiátorů... Je to společenství divé zvěře (*ferarum iste conventus est*), až na to, že šelmy jsou k sobě mírné a nekoušou sobě podobné, kdežto lidé se rvou mezi sebou až do nasycení“ (*De ira*, II,8,3). Srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 118 n.

¹⁵⁵ Subst. *parentatio* („slavnostní pohřební obřad“; původně oslava parentálií [*parentalia*], což byla každoroční slavnost, konaná 13. – 21. února na počest duchů zemřelých předků; srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 142 n.; G. Wissowa, *Religion*, str. 187 n.) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 138).

¹⁵⁶ Srv. Tertullianus, *De spect.* 10,10.

Ut et titulos consideremus, licet transierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad honores viventium, quaesturas dico et magistratus et flaminia et sacerdotia, cum tamen nominis dignitas idololatriae crimine teneatur, necesse est quicquid dignitatis nomine administratur communicet etiam maculas eius a qua habet causas. (6) Idem de apparatus interpretabimur in ipsorum honorum suggestu deputandis, quod purpurae, quod fasces, quod vittae, quod coronae, quod denique contiones et edicta et pultes pridianae sine pompa diaboli, sine invitatione daemonum non sunt. (7) Quid ergo de horrido loco perorem, quem nec periuria sustinent? Pluribus enim et asperioribus nominibus amphitheatrum consecratur quam

¹⁵⁷ Tertullianus si pohrává s dvojím významem lat. subst. *honor*, které znamená „pochtu“ i „úřad“. Zatímco původně byly gladiátorské zápasy součástí pohřebních slavností a oslavovaly tak zemřelého, později je nechávali pořádat úředníci a zápasy často nesly jejich jména (Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 253). Kvěstoři, které Tertullianus zmiňuje na prvním místě, byli poprvé pověřeni pořádáním gladiátorských zápasů císařem Claudiem v roce 47 po Kr. Tato jejich povinnost byla záhy zrušena, avšak znovu obnovena za Domitiana – u příležitosti svého nástupu do funkce museli kvěstoři pořádat gladiátorské zápasy (H. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 38 n.). Tertullianus dále zmiňuje úředníky (*magister*), kněze zodpovědného za kult jednoho konkrétního božstva (*flamen*) a pohanské kněze obecně (*sacerdos*) – ti všichni (z úředníků konkrétně aedilové a *duoviri*) skutečně zodpovídali za pořádání her i gladiátorských zápasů, zejména v municipiích a koloniích (podrobně viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 119 nn.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 253 nn.; E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 193 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 38 nn.; G. Ville, *La gladiature, passim*).

¹⁵⁸ Purpurová toga byla obvyklým oděvem všech (soukromníků i úředníků), kdo nechali uspořádat hry – tito pořadatelé byli při slavnostním průvodu (*pompa*), který tvořil také součást gladiátorských her, doprovázeni liktory (jakýmiisi zřízenci úředníků), jejichž odznakem byly tzv. *fasces*, svazky prutů se sekyrou uprostřed. Další dvě ozdoby, totiž stuhy (*vittae*) a věnce, byly atributy kněží, kteří se průvodu rovněž účastnili (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 121). Srv. též E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 195 n.; G. Ville, *La gladiature*, str. 400 n.

Abychom se zmínili také o názvech těchto her: ačkoli se jejich charakter změnil od prokazování počt mrtvým k počt živým – mluvím o těch, kteří zastávají funkce kvěstorů a úřady občanské i kněžské¹⁵⁷ –, důstojnost těchto názvů nemůže odstranit hřích modloslužby a cokoli, co se pod tímto důstojným názvem odehrává, musí sdílet poskvrnu toho, co je jeho zdrojem. (6) Stejně musíme chápat i vystrojení a obřady těchto her, které samo sebou náleží k okázalosti vlastních úřadů, vždyť nachová roucha, *fasces*, stuhy, věnce¹⁵⁸ a dále ústní i písemná oznámení¹⁵⁹ a rovněž jídlo v předvečer zápasu¹⁶⁰ jsou spjaté s ďáblovou pompou a vyzváním démonů. (7) Co dodat o hrůzném místě těchto her, které nemohou snést ani křivopřísežníci?¹⁶¹ Vždyť amfiteátr je zasvěcen daleko většímu počtu jmen

¹⁵⁹ Pořádání her bylo vyhlašováno ústní formou (tzv. *contiones*; „oznámení“) a zároveň písemně, pomocí jakýchsi „plakátů“ (*edicta*), které obsahovaly i stručný „program“ chystané podívané (srv. H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 137 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 257). Tato písemná oznámení známe například z některých pompejských nápisů (srv. *CIL IV, suppl. 2,3884*): „Dvacet gladiátorských dvojic Decima Lucretia Satria Valenta ... a deset gladiátorských dvojic Decima Lucretia Valenta mladšího bude bojovat v Pompejích 8.–12. dubna. Skutečná štvance zvěře! Budou i plachty! ...“

¹⁶⁰ *Pultes pridianae* (dosl. „kaše, podávaná v předvečer“) – Tertullianus tímto metaforickým pojmenováním (G. Ville, *La gladiature*, str. 366, pozn. 47) označuje poslední jídlo, jež bylo gladiátorům podáváno před zápasem. Obvykle se označovalo jako *cena libera* (dosl. „volné, svobodné jídlo“; toto pojmenování odkazovalo k faktu, že veřejnost mohla zápasníky při jeho konzumaci pozorovat; viz G. Ville, *Gladiature*, str. 365 n.; srv. např. *Passio Perp. et Fel. 17,1*). K *cena libera* srv. též A. A. R. Bastiaensen, *Commento alla „Passio Perpetuae et Felicitatis“*, in: A. A. R. Bastiaensen et al. (vyd.), *Atti e Passioni dei Martiri*, Milano 1995³, str. 442 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 257; E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 195 n.; G. Ville, *La gladiature*, str. 365 n.

¹⁶¹ Význam tohoto místa je nejasný a komentátoři se v jeho výkladu rozcházejí (podrobně viz Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 258 nn.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 214 n.). Tertullianus chtěl snad poukázat na skutečnost, že zatímco se po hané na jiných místech při přísaze křivě dovolávají množství bohů, v amfi-

Capitolium: omnium daemonum templum est. Tot illic immundi spiritus considunt quot homines capit. Ut et de artibus concludam, Martem et Dianam utriusque ludi praesides novimus.

13. (1) Satis, opinor, implevimus ordinem, quot et quibus modis spectacula idololatriam committant: de originibus, de titulis, de apparatus, de locis, de artificiis, quo certi sumus nulla ex parte competere nobis ea, qui bis idolis renuntiavimus. (2) Non quod idolum sit aliquid, ut apostolus ait, sed quod quae faciunt daemoniis faciunt, consistentibus scilicet in consecrationibus idolorum, sive mortuorum, sive, ut putant, deorum. (3) Propterea igitur, quoniam utraque species idolorum condicionis unius est, dum mortui et dii unum sunt, utraque idololatria abstinemus. (4) Nec minus templa quam monumenta despuimus: neutram aram novimus, neutram effigiem adoramus, non sacrificamus, non parentamus; sed neque de sacrificio et parentato edimus, quia non possumus cenam Dei edere et cenam daemoniorum. (5) Si ergo gulam et ventrem ab

teátru je od křivé přísahy odrazuje jak krvavý charakter místa, tak božstva, která jsou zde uctívána (kromě Marta a Diany především podsvětní bohové; viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 123).

¹⁶² Kapacita kartáginského amfiteátru byla zřejmě kolem padesáti tisíc míst (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 215); údaje o římském *Amphitheatrum Flavianum* (Kolosseum) kolísají mezi čtyřiceti a osmdesáti sedmi tisíci míst (L. Brtnický, *Topografie*, str. 265 n.).

¹⁶³ „Oběma druhy her“ jsou myšleny gladiátorské zápasy ve vlastním smyslu (*munera*) a štvance (*venationes*). O „patronátu“ obou božstev – Marta (boha války a násilí) nad gladiátorskými hrami a Diany (bohyně lovu) nad štvancemi – se kromě Tertulliana zmiňuje např. Martialis (srv. *Epigramm.* I,22,3; I,12,1). Viz též Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 262 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 138; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 216.

¹⁶⁴ K rozvržení celého díla srv. *De spect.* 4,4.

¹⁶⁵ Dábla a všeho, co s ním souvisí, se křtěnec poprvé zřikal v chrámu před samotným křtem, podruhé v baptisteriu při vlastní ceremonii. O křestním rituále bylo podrobněji pojednáno výše, viz str. 108 n., pozn. 45 a pozn. 46.

a jménům daleko strašlivějším než sám Kapitól: je to svatyně všech démonů. Sídlí tam tolik nečistých duchů, kolik lidí se do něj vejde.¹⁶² Abych skončil u zde provozovaných „umění“, víme, že patrony obou druhů her jsou Mars a Diana.¹⁶³

13 (1) Myslím, že jsem dostatečně splnil svůj plán a ukázal, do jaké míry a jakým způsobem jsou hry spojeny s modloslužbou, pokud jde o jejich původ, názvy, vystrojení a obřady, místa, kde se odehrávají, i provozovaná umění.¹⁶⁴ Máme proto nyní jistotu, že pro nás, kteří jsme se dvakrát zřekli model,¹⁶⁵ nejsou tyto věci v žádném případě vhodné. (2) Ne snad proto, že by modla něčím byla, jak říká Apoštol,¹⁶⁶ ale proto, že to, co pohané dělají, dělají k počtě démonů, kteří se usídlují v modlách při jejich zasvěcování,¹⁶⁷ ať už jde o modly mrtvých, nebo, jak si myslí, o modly bohů. (3) Zříkáme se tedy obou druhů modloslužby, protože oba druhy model mají stejnou přirozenost¹⁶⁸ – vždyť mrtví i bohové jsou jedno a totéž.¹⁶⁹ (4) Pohrdáme jak svatyněmi, tak hrobkami: neuznáváme žádný z obou oltářů, neuctíváme žádné z obou vyobrazení, neobětujeme, nepořádáme žádné pohřební obřady. Nejíme ani z toho, co je obětováno bohům a mrtvým, protože nemůžeme jíst z hostiny boží i z hostiny démonů.¹⁷⁰ (5) Sřežíme-li tedy před poskvrnou své hr-

¹⁶⁶ Srv. *1K* 8,4, a *1K* 10,19. „Apoštol“ je u řeckých i latinských křesťanských autorů, Tertulliana nevyjímaje, standardním označením sv. Pavla; srv. T. P. O'Malley, *Tertullian and the Bible*, str. 29.

¹⁶⁷ O démonech, kteří bydlí v modlách (obrazech) mrtvých i bohů, viz výše, *De spect.* 10,10 (o magických soškách, v nichž byli uzavřeni daimóni, srv. E. R. Dodds, *Řekové a iracionálně*, Praha 2000, str. 293 nn.). Slovem „zasvěcování“ (*consecratio*) se myslí proces, jímž měl být bůh přilákan do sochy s jeho podobou (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 217 n.; srv. též Minucius Felix, *Oct.* 24,8).

¹⁶⁸ K subst. *condicio*, které zde má význam „přirozenost“, srv. R. Braun, *Deus christianorum*, str. 364 nn.

¹⁶⁹ Srv. *De spect.* 6,4.

¹⁷⁰ Srv. *1K* 10,21.

inquinamentis liberamus, quanto magis augustiora nostra, oculos et aures, ab idolothyitis et necrothyitis voluptatibus abstinemus, quae non intestinis transiguntur, sed in ipso spiritu et anima digeruntur: quorum munditia magis ad Deum pertinet quam intestinorum.

14. (1) Nunc interposito nomine idololatriae, quod solum subiectum sufficere debet ad abdicationem spectaculorum, alia iam ratione tractemus ex abundanti, propter eos maxime qui sibi blandiuntur quod non nominatim abstinentia ista praescripta sit, (2) quasi parum etiam de spectaculis pronuntietur, cum concupiscentiae saeculi damnantur. Nam sicut pecuniae vel dignitatis vel gulae vel libidinis vel gloriae, ita et voluptatis concupiscentia est; species autem voluptatis etiam spectacula, opinor. (3) Generaliter nominatae concupiscentiae continent in se et voluptates; aequae generaliter intellectae voluptates specialiter et in spectacula disseruntur.

15. (1) Ceterum retulimus supra de locorum condicione quod non per semetipsa nos inquinant, sed per ea quae illic geruntur per quae, simul inquinamentum combiberunt, tunc et in alteros respiciunt. Viderit ergo, ut diximus, principalis titulus idololatriae; reliquas rerum ipsarum qualitates contrarias omnes feramus Dei.

¹⁷¹ *Idolothyitis* („[maso] obětované modle“) je latinská transkripce řec. subst. εἰδωλόθυτον, které se vyskytuje v *IK* 8,1 (z tohoto listu Tertullianus čerpal v celé třinácté kapitole). Analogicky vytvořené *necrothyitis* („[maso] obětované mrtvému“) je Tertullianovým neologismem a zároveň se jedná o *hapax legomenon* (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 143).

¹⁷² Srv. *Mt* 15,17n.; *Mk* 7,18n.

¹⁷³ Srv. výše, *De spect.* 3. Poté, co Tertullianus v kapitolách 5–13 dokázal, že základem všech her je modloslužba, již se křesťan zřekl při křtu, věnuje se v kapitolách 14–23 problému her z nového pohledu. Jak sám říká, „modloslužba sama by měla stačit k odmítnutí her“, a proto své další vývoody, jež poukazují na neslučitelnost her s křesťanskou morálkou (*disciplina*) a s boží pravdou (*veritas*), uvádí „jaksi navíc“ (*ex abundanti*); viz výše, str. 70 n. Tento Tertullianův postup, který známe i z dalších spisů, je charakteristický pro jeho způsob argumentace a jen potvrzuje promyšlenou strukturu celého spisu (viz P. Petitmengin, *Tertullianus redivivus. A propos de T. D. Barnes, Tertullian. A Historical and Literary Study*, in: *REAug* 19,

dlo i břicho, oč více bychom měli chránit mnohem vznešenější části svého těla, oči a uši, před potěšením, jež jsou zasvěcena modlám a mrtvým!¹⁷¹ Vždyť tato potěšení neprocházejí vnitřnostmi, ale zpracovává je přímo duch a duše, na jejichž čistotě záleží Bohu více než na čistotě vnitřností!¹⁷²

14. (1) Modloslužbu, která by sama měla stačit k tomu, abychom se zřekli her, jsme tedy probrali a necháme ji nyní stranou. Podívejme se teď na tento problém jaksi navíc ještě z jiného hlediska, a to především kvůli těm, kteří se utěšují, že takové zřeknutí se her není výslovně předepsáno.¹⁷³ (2) jako by se výroky odsuzující světské žádosti na hry vůbec nevztahovaly.¹⁷⁴ Ale vždyť jako existuje žádost po penězích, počtech, počitcích v jídle, tělesných rozkoších či slávě, právě tak existuje i žádost po potěšeních, a druhem potěšení jsou podle mě i hry. (3) Pod obecné označení „žádosti“ spadají rovněž potěšení a stejně obecně chápaná „potěšení“ zahrnují v užším smyslu slova rovněž hry.¹⁷⁵

15. (1) Ostatně když jsme výše pojednali o charakteru míst, zmínili jsme se o tom, že místa nás neposkvřňují sama o sobě, ale skrze věci, které se v nich odehrávají – jakmile z nich nasají špínu, hned ji chrlí na ostatní.¹⁷⁶ Tolik tedy, jak jsme řekli, k základní charakteristice her – modloslužbě; uveďme jejich další vlastnosti, které odporují Bohu.

1973, str. 181, který právem odmítá tvrzení T. D. Barnese [*Tertullian*, str. 101], že se *De spectaculis* spolu s dalšími ranými spisy vyznačuje „neuspořádanou a špatně organizovanou strukturou“. Srv. Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 221 n.

¹⁷⁴ Srv. *IJ* 2,15nn.

¹⁷⁵ Podobná argumentace s použitím kategorií „obecné“ (*generaliter*) a „speciální“, „úže myšlené“ (*specialiter*) se objevuje již v *De spect.* 3,7. Isidor ze Sevilly zkomponoval z *De spect.* 14,2–3 a z první periody patnácté kapitoly úvodní větu svého výkladu o představeních (srv. Isidor ze Sevilly, *Etymol.* XVIII,16,1).

¹⁷⁶ Srv. Tertullianus, *De spect.* 8,10.

(2) Deus praecepit Spiritum Sanctum, utpote pro naturae suae bono tenerum et delicatum, tranquillitate et lenitate et quiete et pace tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. (3) Huic quomodo cum spectaculis poterit convenire? Omne enim spectaculum sine concussione spiritus non est. Ubi enim voluptas, ibi et studium per quod scilicet voluptas sapit; ubi studium, ibi et aemulatio per quam studium sapit. (4) Porro et ubi aemulatio, ibi et furor et bilis et ira et dolor et cetera ex his quae cum his non competunt disciplinae. (5) Nam et si qui modeste et probe spectaculis fruitur pro dignitatis vel aetatis vel etiam naturae suae condicione, non tamen immobilis animi et sine tacita spiritus passione. (6) Nemo ad voluptatem venit sine affectu, nemo affectum sine casibus suis patitur. Ipsi casus incitamenta sunt affectus. Ceterum si cessat affectus, nulla est voluptas et est reus iam ille vanitatis, eo conve-

¹⁷⁷ Spojení adj. „mírný“ a „jemný“ (*tener* a *delicatus*) se objevuje – byť ve zcela jiném kontextu – v Dt 28,56. Jejich vztažení na Ducha svatého však nenajdeme ani ve Starém (srv. však též 1Kr 19,11n.), ani v Novém zákoně; podle J. E. Morgan-Wynne (*The „Delicacy“ of the Spirit in the Shepherd of Hermas and in Tertullian*, in: *SPatr* 21, 1989, str. 155) je základní myšlenka o „jemnosti“ Ducha svatého nejspíše židovského původu. Jediným raně křesťanským spisem (kromě tohoto Tertullianova místa), kde je Duch svatý charakterizován jako „jemný“, je *Pastýř Hermův*; srv. *Hermas, Mand. 5,3* (GCS 48,29): „Přijde-li nějaký vztek, svatý Duch, který je jemný (τρυφερόν ὄν, *tener*), je hned utišen, neboť nemá čisté místo...“ Tertullianus Hermova *Pastýře* nepochybně znal. V předmontanistickém spise *De oratione* (16,1–4; CCL 1,265 n.) se o něm vyjadřuje s úctou, v montanistickém *De pudicitia* (10,12; 20,2 [CCL 2,1301; 2,1324]) ho zuřivě napadá (srv. též A. von Harnack, *Kleine Schriften*, II, str. 237 n.; původně str. 313 n.), a není proto vyloučeno, že z něj na tomto místě čerpal (srv. též *Hermas, Mand. 5* [GCS 48,29 n.] a *Mand. 10* [GCS 48,38 nn.]). Viz J. E. Morgan-Wynne, *The „Delicacy“ of the Spirit*, str. 154–157, zde zvláště str. 157; srv. též Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 226 n.

¹⁷⁸ Srv. *Ef* 4,30n.

¹⁷⁹ *Concussio spiritus* („rozrušení ducha“) odpovídá spojení *perturbatio animi* („hnutí mysli“), jež známe například z Ciceronových *Tuskulských*

(2) Bůh nám přikázal, abychom se ke svatému Duchu, který je ve shodě se svou dobrou přirozeností mírný a jemný,¹⁷⁷ chovali pokojně, šetrně, klidně a mírně a neznepokojovali ho rozvášněností, zlobou, hněvem a bolestí.¹⁷⁸ (3) Jak by tedy mohl snést hry? Vždyť žádná podívaná se neobejde bez silného rozrušení ducha.¹⁷⁹ Tam, kde je potěšení, je totiž i horlivé zaujetí, jímž je potěšení okořeněno; kde je horlivé zaujetí, tam je i soupeření, jímž je okořeněno horlivé zaujetí. (4) A konečně kde je soupeření, tam je i rozvášněnost, zloba, hněv, bolest a další afekty, které podobně jako ty, jež jsem zmínil, nejsou slučitelné s křesťanskou morálkou. (5) I když si někdo dopřává požitku z her jen střídmě a rozumně ve shodě se svým postavením, věkem nebo přirozenými dispozicemi, jeho duše přesto podléhá rozrušení¹⁸⁰ a ducha ovládá pohnutí, ačkoli není patrně navenek. (6) Nikdo nedosáhne potěšení bez afektů¹⁸¹ a afekt nikdo neprožije, aniž by to pro něj mělo neblahé důsledky – právě těmito neblahými důsledky jsou pak afekty probouzeny. Jakmile však afekt ustane, potěšení je rázem pryč, a takový člověk, který vyhledává věci, z nichž nic nemá, se provinuje tím, že dělá něco nesmy-

hovorů (*Tusc. disp.* III,6,13 nn. *et passim*). Srv. též Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 227. K vlivu Ciceronova *perturbatio animi* na pozdější křesťanské autory, především na Jeronýma, viz A. Canellis, *Saint Jérôme et les passions: sur les „quatuor perturbatioes“ des Tusculanes*, in: *VChr* 54, 2, 2000, str. 178–203.

¹⁸⁰ Jak uvádí M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 228), *immobilitas animi* (dosl. „nepohnutost, stálost duše“), čemuž odpovídá řecký termín ἀπάθεια, vlastně „stav bez πάθη“, tedy bez „přehnaných a iracionálních podnětů“, chápaných jako „choroby duše... patologická rozrušení osobnosti“ (J. M. Rist, *Stoická filosofie*, Praha 1998, str. 34 n.), je ideálem stoického mudrce, který je pro Tertulliana (jak vyplývá z této kapitoly) zároveň prototypem ideálního křesťana. K výkladu celé kapitoly a zvláště ke stoickým vlivům srv. A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*, str. 322–325.

¹⁸¹ Viz Seneca, *Ep.* 59,4. Srv. též A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*, str. 322, pozn. 47.

niens ubi nihil consequitur. (7) Puto autem etiam vanitas extranea est nobis.

Qui quod et ipse se iudicat inter eos positus quorum se similem nolens utique detestatore confitetur? (8) Nobis satis non est si ipsi nihil tale faciamus, nisi et talia factitantibus non conferamur. „Si furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo“. Utinam ne in saeculo quidem simul cum illis moraremur! Sed tamen in saecularibus separamur, quia saeculum Dei est, saecularia autem diaboli.

16. (1) Cum ergo furor interdicatur nobis, ab omni spectaculo auferimur, etiam a circo ubi proprie furor praesidet. Aspice populum ad id spectaculum iam cum furorem venientem, iam tumultuosum, iam caecum, iam de sponsonibus concitatum. (2) Tardus est illi praetor: semper oculi in urna eius cum sortibus volutantur. Dehinc ad signum anxii pendent; unius dementiae una vox est (3) (cognosce dementia de vanitate): „Misit“, dicunt, et nuntiant invicem quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium

¹⁸² Srv. Ef 4,17; 5,6.

¹⁸³ Lat. subst. *detestator* („ten, který pohrdá“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 135).

¹⁸⁴ Srv. Ř 2,3.

¹⁸⁵ Srv. Ž 49,18.

¹⁸⁶ Srv. též Tertullianus, *De idol.* 14,5: „S pohany můžeme společně žít, ale nemůžeme s nimi společně zemřít. Žijme společně se všemi, radujme se ze společné přírody, nikoli z pověry. Jsme stejní, pokud jde o duši, nikoli o způsob života, jsme společnými vlastníky světa, nikoli bludu.“

¹⁸⁷ „Rozvášněnost“ (*furor*) jako nejtypičtější vlastnost diváků her v cirku kritizovala celá řada křesťanských i pohanských autorů, zvláště těch, kteří sympatizovali se stoicismem a pro něž byly afekty, které tato podívaná vzbuzovala, v přímém rozporu se stoickým ideálem ἀπάθεια. Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 281 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 111; W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 89 n.

¹⁸⁸ Sázky na vítězství vozataje závodícího v barvách jednoho z klubů se uzavíraly před začátkem závodů, podobně jako dnes. Srv. např. Petronius,

slného a marného. (7) Myslím si však, že i nesmyslné a marné počinání je nám cizí.¹⁸²

– Copak člověk, který sedí mezi těmi, od nichž se chce odlišovat a jimiž dokonce podle svého vlastního vyznání pohrdá,¹⁸³ nevynáší soud sám nad sebou?¹⁸⁴ (8) Nestačí však, že sami takové věci neděláme, když zároveň nepřerušíme styky s těmi, kteří je provádějí. „Když jsi viděl zloděje,“ stojí psáno, „běžel jsi s ním.“¹⁸⁵ Kež bychom s takovými lidmi nezůstávali pohromadě ani v tomto světě! Ale přesto s nimi nemáme nic společného, pokud jde o světské záležitosti, protože svět patří Bohu, světské záležitosti však ďáblu.¹⁸⁶

16. (1) Je-li nám tedy zakázána rozvášněnost, pak je nám odepřena i každá podívaná včetně cirku, protože právě tam taková rozvášněnost vládne.¹⁸⁷ Jen se podívej na ten dav, s jakou rozvášněností na tuhle podívanou už přichází, v jak bouřlivé je už náladě, už celý bez sebe, už vzrušený sázkami.¹⁸⁸ (2) Prétor jim připadá příliš pomalý, jejich oči neustále těkají po osudí, jako by se otáčely společně s losy, které jsou uvnitř.¹⁸⁹ Se zatajeným dechem pak čekají na signál;¹⁹⁰ jediný výkřik, společné šlenství (3) (které je zjevné i z nesmyslnosti toho, co dělají): „Už ho pustil!“ křičí a navzájem si sdělují to, co právě všichni viděli. Tady je důkaz jejich zaslepenosti: nevidí, co

Satir. 70,13. Další místa z antických pramenů jsou zmíněna v Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 282.

¹⁸⁹ Prétor (či aedil), který hrám předsedal, měl dvojí úlohu: jednak startoval celý závod, jednak losoval místa v „kójič“ na startu (místo, odkud koně vyjžděli, se nazývalo *carceres* – „zábradlí“, „šraňky“; srv. Isidor ze Sevilly, *Etymol.* XVIII,32; viz též obrázek na str. 279). Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 127 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 112 n. Viz též Donatus, *Interpr. Verg.* V,130: „Pak se losem vybírají místa, jak je v cirku zvykem. Ne všechna místa jsou totiž stejně výhodná, a proto se užívá losu, aby při seřazování nedocházelo ke sporům nebo aby se kvůli tomu, že se někomu nadržuje, neprosazovalo něčí lidské rozhodnutí.“

¹⁹⁰ Srv. Cicero, *De div.* I,48,107 n.: „Jako se ku bráně ohrady zástup upjatě dívá, / konsul když znamená dát chce, a čekají všichni, / kdy už z brány pomalované vůz vypuštěn bude...“

caecitatis: non vident missum quid sit; mappam putant, sed est diaboli ab alto praecipitati figura. (4) Ex eo itaque itur in furias et animos et discordias et quicquid non licet sacerdotibus pacis. Inde maledicta, convicia sine iustitia odii, etiam suffragia sine merito amoris.

(5) Quid enim suum consecuturi sunt, quid illic agunt, qui sui non sunt? Nisi forte hoc solum per quod sui non sunt: de aliena infelicitate contristantur, de aliena felicitate laetantur. Quicquid optant, quicquid abominantur, extraneum ab illis est; ita et amor apud illos otiosus et odium iniustum. (6) An forsitan sine causa amare liceat quam sine causa odisse? Deus certe etiam cum causa prohibet odisse, qui inimicos diligere iubet. Deus etiam cum causa maledicere non sinit, qui maledicentes benedicti praecipit. (7) Sed circo quid amarius, ubi ne principibus quidem aut civibus suis parant? Si quid horum quibus circus furit alicubi competit sanctis, etiam in circo licebit; si vero nusquam, ideo nec in circo.

¹⁹¹ Lat. *misit* („pustil“ – totiž startovací šátek) je technický termín označující prétorovo počínání při startu (Tertullianus, *De spectaculis*. *Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 234); srv. též Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 283, kde jsou odkazy na antické prameny. Podle nich byl start závodu puštěním „šátku“ (*mappa*; pův. „ubrousek“) zaveden buď králem Tarquiniem, nebo Neronem. Legenda, která se k této události váže, je v jádru stejná – srv. Cassiodorus, *Var.* III,51,9 (CCL 96,134 n.): „Šátek (*mappa*), jímž se při hrách v cirku dává znamení ke startu, se dostal do běžného užívání tímto způsobem: jednou Nero protahoval svou snídani a dav, který se třásl na tu podívanou, jako obvykle chtěl, aby už co nejrychleji začala. Nero proto nařídil hodit z okna ubrousek (*mappam*), do něž si otíral ruce, aby vytoužený závod mohl začít. Odtud pramení výklad, že ukáže-li se šátek, je to neklamným znamením začátku her v cirku.“ Dalším signálem, jenž doprovázel hození šátku, bylo zatroubení na trubku, jež připomíná Tertullianus v *De spect.* 29,3, kde nabízí věřícím křesťanskou alternativu závodů v cirku. Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 128; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 283 n.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 113 nn.

¹⁹² Srv. *L* 10,18. Subst. *figura* (vl. „podoba“, „obraz“), jež Tertullianus spojuje s ďáblem, je přeloženo jako „ztělesnění“ s ohledem na to, že jím

prétor skutečně „pustil“; myslí si, že to byl startovací šátek,¹⁹¹ ale je to ztělesnění ďábla padajícího s výšin.¹⁹² (4) V tomto okamžiku to tedy začíná: šílenství, pohnutí, spory a všechno, co je kněžím pokojně zakázáno. Pak přicházejí kletby a nadávky, aniž by existoval oprávněný důvod k nenávisti, a souhlasný pokřik, aniž by existovalo něco, co by si zasluhovalo přízeň.

(5) Co chtějí získat, proč se tam ženou ti lidé, kteří už nejsou sami sebou? Jedině snad právě proto, že již nejsou sami sebou: cizí neštěstí jim dělá starost, cizí štěstí působí radost. Nic z toho, po čem touží i co zavrhnou, s nimi nemá nic společného: jejich náklonnost tak vyznívá naprázdno a jejich nenávist je nespravedlivá. (6) Nebo se snad smí spíše bez důvodu milovat než bez důvodu nenávidět?¹⁹³ Bůh, který nám přikazuje milovat nepřátele, zakazuje nenávist v každém případě, i kdyby byla odůvodněná. Bůh, který nám ukládá žehnat těm, kdo nás proklínají, nedovoluje proklínat v žádném případě, i kdyby k tomu byl důvod.¹⁹⁴ (7) Ale copak je něco nemilosrdnějšího než cirk, kde se nešetří ani představení obce a spoluobčané?¹⁹⁵ Je-li některá z věcí, jež probouzejí šílenství v cirku, pro křesťany¹⁹⁶ vhodná i na jiném místě, pak je dovolena i v cirku; není-li však vhodná nikde, pak není dovolena ani v cirku.

Tertullianus chápe konkrétní, „hmotnou“ realitu (srv. Tertullianus, *De spectaculis*. *Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 235).

¹⁹³ K *elipse magis* („spíše“) před *quam* („než“) srv. H. Hoppe, *Beiträge*, str. 47 nn.

¹⁹⁴ Srv. *L* 6,27n.; *Mt* 5,44.

¹⁹⁵ Hry byly jednou z nemnoha příležitostí, kdy mohli občané projevit svůj názor, příp. nesouhlas s politickým děním (srv. P. Veyne, *Brot und Spiele*, str. 606 n.). V cirku se rovněž často ozývaly hlasy proti křesťanům; srv. Tertullianus, *Apol.* 40,2 (CCL 1,153): „...*Christianos ad leonem!* („...na křesťany lva!“), na což Tertullianus může narážet poznámkou, že se „zde nešetří ani spoluobčané“ (srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 130).

¹⁹⁶ K označení *sancti* („svatí“) ve významu „křesťané“ (podle pavlovského *οἱ ἅγιοι* – viz např. Ř 1,7), srv. S. W. J. Teeuwen, *Sprachlicher Bedeutungswandel*, str. 98.

17. (1) Similiter et impudicitiam omnem amoliri iubemur. Hoc igitur modo etiam a theatro separamur quod est privatum consistorium impudicitiae, ubi nihil aliud probatur quam quod alibi non probatur. (2) Ita summa gratia eius de spurcitia plurimum concinnata est, quam Atellanus gesticulatur, quam mimus etiam per mulieres repraesentat, sexum pudoris exterminans ut facilius domi quam scaenae erubescant, quam denique pantomimus a pueritia patitur in corpore ut artifex esse possit. (3) Ipsa etiam prostibula, publicae libidinis hostiae, in scaena proferuntur, plus miserae in

¹⁹⁷ Subst. *consistorium* (dosl. „shromaždiště“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 134).

¹⁹⁸ Jak zdůrazňuje P. Veyne (*Foucault: Die Revolutionierung der Geschichte*, Frankfurt a. M. 1992, str. 9), právě divadlo považovali křesťanští spisovatelé za nejnebezpečnější druh zábavy, který nejvíc pošpiňuje duši a odvádí ji od myšlenek na spásu: „...a mezi všemi druhy podívaných se jim (křesťanům) divadlo se vši svou neslušností zdálo daleko zatracenější než zápas gladiátorů. Potěšení z pohledu na tekoucí krev stačí samo o sobě, zatímco potěšení z neslušností na jevišti svádí diváky k lascivnímu životu mimo divadlo.“ Ke křesťanské kritice divadla srv. dále Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 290; W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 72–77.

¹⁹⁹ Atellana, lidová fraška s jednoduchým dějem, často obscenními replikami a několika ustálenými postavami, které vystupovaly v maskách (absence mimiky byla nahrazována gestikulací), se udržela na jevištích až do 5. století po Kr. (H. Jürgens, *Pompa diaboli. Die lateinischen Kirchenväter und das antike Theater*, Stuttgart 1972, str. 77–80; další informace viz též F. Marx, in: *RE* II,2,1914 nn.), ačkoli v pozdním císařství byly v podstatě všechny dramatické žánry zatlačeny do pozadí nejoblíbenějším mimem (srv. následující pozn.).

²⁰⁰ Mimos (v němž se na rozdíl od atellany neužívaly masky) předváděl monologickou nebo dialogickou formou typické scény ze života obyčejných lidí, které měly (často díky svému explicitně sexuálnímu obsahu, svázanému s mytologickou látkou) diváka rozesmát. Nejpodrobnější výklad viz H. Reich, *Der Mimicus*, Berlin 1903; viz též E. Wüst, in: *RE* XV, 2,1727 nn. Ke křesťanské kritice mimu srv. W. Weismann, *Kirche und*

17. (1) Podobně máme příkaz zdržet se jakékoli nemravnosti. Proto se musíme vyhýbat také divadlu, kde má nemravnost své pravé sídlo¹⁹⁷ a kde se neschvaluje nic jiného, než co se jinde neschvaluje.¹⁹⁸ (2) Neobyčejná oblíbenost divadla pramení především z obscennosti, která je patrná v gestech herce atellany,¹⁹⁹ z obscennosti, kterou ztělesňuje mimos,²⁰⁰ v němž hrají dokonce i ženy, a která toto cudné pohlaví tak ochromí, že se červenají spíše doma než na jevišti; konečně z obscennosti, kterou herec pantomimu²⁰¹ trpí od dětství na svém těle, aby se mohl stát umělcem. (3) Na jevišti jsou přiváděny dokonce i prostitutky,²⁰² oběti veřejného chtí-

Schauspiele, str. 49–53, a str. 72 nn.; k obeznámení křesťanských autorů s tímto žánrem srv. H. Jürgens, *Pompa diaboli*, str. 80–88, str. 230–237; viz též H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 128 nn.

²⁰¹ Rozkvět pantomimu jakožto samostatného dramatického žánru začal za císaře Augusta (W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 42, srv. též str. 42–46) a do značné míry vytlačil tragédii. Jednalo se o výrazový tanec, v němž herec (*pantomimus*; *histrion*), který hrál i ženské role, v tragické masce a za doprovodu hudby předváděl pohyby rukou a vrchní části těla děj s převážně mytologickou tematikou (srv. E. Wüst, in: *RE* XVIII,3,833 nn.). Viz též H. Jürgens, *Pompa diaboli*, str. 168 nn., a str. 237–244; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 129 nn.

²⁰² Tertullianovo líčení odkazuje ke slavnosti Floralií (viz výše, str. 120, pozn. 73), kde bylo obvyklé, že se ženy na jevišti na žádost publika svlékaly. O prostitutkách při Floraliích se zmiňuje např. Ovidius (*Fasti*, V,349 nn.) a Valerius Maximus (*Memor.* II,10,8) uvádí: „Když Cato sledoval Floralie, jež nechal uspořádat aedil Messius, lid se styděl požádat, aby se herečky mimu (*mimae*) svlékly. Když to Cato zjistil od svého dobrého přítele Favonia, jenž seděl vedle něj, odešel z divadla, aby svou přítomností nebránil zvyklostem té podívané. Po jeho odchodu, který byl provázen obrovským potleskem, si lid vyžádal, aby byl na jevišti předveden starobylý zvyk těchto zábav...“ Srv. též Lactantius, *Div. inst.* I,20,10 (*CSEL* 19,73): „Ony hry (Floralie) jsou tedy slaveny – v souladu s tím, že se konají na památku děvky – se vši lascivností. Kromě nevázaných slov, která chrlí jednu sprostotu za druhou, si prostitutky dokonce na žádost lidu svlékají šaty a vystupují pak jako herečky v mimech, dokud se lidé svými necudnými očima do sytosti nevynadávají na jejich nestydaté pohyby.“

praesentia feminarum quibus solis latebant, perque omnis aetatis, omnis dignitatis ora transducuntur; locus, stipes, elogium etiam quibus opus non est praedicatur, etiam (taceo de reliquis) ea quae in tenebris et in speluncis suis delitescere decebat ne diem contaminarent. (4) Erubescat senatus, erubescant ordines omnes: ipsae illae pudoris sui interemprices, de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes, semel anno erubescunt. (5) Quodsi nobis omnis impudicitia execranda est, cur liceat audire quae loqui non licet, cum etiam scurrilitatem et omne vanum verbum iudicatum a Deo sciamus? Cur aequale liceat videre quae facere flagitium est? Cur quae ore prolata communicant hominem, ea per oculos et aures admissa non videantur hominem communicare, cum spiritui appareant aures et oculi nec possit mundus praestari cuius apparitores inquinantur? (6) Habes igitur et theatri interdictionem de interdictione impudicitiae.

Si et doctrinam saecularis litteraturae ut stultitiae apud Deum deputatam aspernamur, satis praescribitur nobis et de illis speciebus spectaculorum quae saeculari litteratura lusoria vel agonistica

²⁰³ Slovo *libido* („chtíč“) má na rozdíl od *voluptas* („rozkoš“, „potěšení“) u Tertulliana vždy sexuální konotace, jak vyplývá z tohoto místa i z podobného spojení (*victimae publicarum libidinum*) v *De cultu fem.* II,12,1 (CCL 1,367); viz A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*, str. 329, pozn. 83. Právě slova *voluptas* je naopak užito v *De spect.* 19,4, kde Tertullianus označuje gladiátory za „oběti veřejného potěšení“ (*hostiae publicae voluptatis*). K tomu, aby dali v sázku svůj život při boji v aréně, je donutila veřejnost svou nenasytnou touhou po potěšení.

²⁰⁴ M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 243) připomíná, že Tertullianus podobnými slovy ironicky líčí incest, k němuž podle pohanů docházelo, když se křesťané večer scházeli ke slavení eucharistie (Tertullianus, *Ad nat.* I,16,1–2 [CCL 1,34]): „Dostal jsem se k hodině, kdy se zhasínají lampy... Skutečně byste měli chválit vynalézavost, díky níž vypadá náš incest skromně – vždyť jsme si vymysleli nepravou noc, abychom neposkvrnili světlo nebo noc skutečnou (*ne aut lucem aut veram noctem contaminaremus*)...“

če,²⁰³ které se tváří v tvář přítomným ženám, před nimiž jedinými se skrývaly, cítí ještě trapněji a jsou vláčeny před očima diváků každého věku a každého společenského postavení. Oznamuje se jejich adresa, ceny, přednosti, a to i těm, kteří je nepotřebují znát, a dokonce (o ostatním pomlčím) i takové věci, které měly zůstat skryty ve tmě jejich doupat, aby neposkvrnily světlo dne.²⁰⁴ (4) Senát by se měl stydět a stydět by se měli i lidé všech vrstev: vždyť dokonce i tyhle vražedkyně²⁰⁵ své počestnosti se jednou za rok za denního světla a před davem lidí²⁰⁶ leknou svého vystupování a zastydí se! (5) Máme-li si ošklivit každou nemravnost, proč by mělo být dovoleno poslouchat to, co není dovoleno říkat, když víme, že Bůh bude soudit i hloupé žertování a každé prázdné slovo?²⁰⁷ Stejně tak proč by mělo být dovoleno dívat se na to, co je hřích dělat? Proč by věci, které člověka poskvřňují,²⁰⁸ když je vysloví ústy, prý člověka poskvřňovat neměly, když je vnímá ušima a očima? Vždyť uši a oči slouží duchu, a jak by duch mohl být čistý, když je poskvřněno to, co mu slouží! (6) Zákaz divadla tedy vyplývá ze zákazu nemravnosti.

Pohrdáme-li rovněž „učeností“ pohanské literatury, protože u Boha je to považováno za pošetilost,²⁰⁹ je dostatečně jasné, co si myslet také o těch družích her, jimž pohanská literatura přisuzuje

²⁰⁵ Subst. *interempratrix* („vražedkyně“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 137).

²⁰⁶ Totiž právě o Floraliích.

²⁰⁷ Srv. *Mt* 12,36; *Ef* 5,4.

²⁰⁸ Srv. *Mt* 15,11,18; *Mk* 7,20. Pokud jde o sloveso *communicare* (vl. „sdílet“, „stýkat se“) ve smyslu „poskvřňovat“, Tertullianus je při jeho užívání ovlivněn jazykem nejstarších latinských překladů bible, kde je slovesem *communicare* (Jeronym je ve *Vulgátě* změnil na *coinquinare*) důsledně překládáno řecké sloveso *κοινοῦν*, které pokrývá stejná sémantická pole. Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 133; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 298 n.

²⁰⁹ Srv. Ř 3,19.

scaenam dispungunt. (7) Quodsi tragoediae et comoediae scelerum et libidinum auctrices cruentae et lascivae, impiae et prodigae, nullius rei aut atrocis aut vilis commemoratio melior est: quod in facto reicitur etiam in dicto non est recipiendum.

18. (1) Quod si et stadium contendas in scripturis nominari, sane obtinebis. Sed quae in stadio geruntur indigna conspectui tuo non negabis: pugnos et calces et colaphos et omnem petulantiam manus et quamcumque humani oris, id est divinae imaginis, depugnationem. (2) Non probabis usquam vanos cursus et iaculatus et saltus vaniores; nusquam tibi vires aut iniuriosae aut vanae placebunt, sed nec cura facticii corporis, ut plasticam Dei supergressa, et propter

²¹⁰ Adj. *agonisticus* je kalkem řec. ἀγωνιστικός a Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 141). Tertullianus tohoto adj. užívá ještě v *De corona*, 13,6 (CCL 2,1061), kde se však vztahuje na hry obecně. Na tomto místě má vzhledem ke kontextu prokazatelně význam „tragický“, „náležející (k) tragédii“ (podobně Aristotelés, *Rhet.* 1413 b9). Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 133.

²¹¹ „Krvavost, bezbožnost a zločiny“ přiřazuje Tertullianus k tragédii, „lascivnost, nevázanost a žádosti“ ke komedii. Oba zmiňované dramatické žánry se v Tertullianově době již zdaleka netěšily někdejší oblibě; tragédie částečně žila dál díky jednotlivým hercům (tzv. *tragicus cantor*), kteří z ní přednášeli vybrané scény (srv. Tertullianus, *De spect.* 25,3), úlohu komedie přebíral zvláště mimos. Srv. W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 33–42, a str. 46–49.

²¹² Srv. *IK* 9,24. Tertullianus v *Ad mart.* 3,3–5 přirovnává situaci uvězněných křesťanů, kteří čekají na smrt, k tréninku atletů před rozhodujícím zápasem, přičemž užívá explicitně „sportovní“ terminologii.

²¹³ Tertullianus má na mysli nepochybně pankration (srv. výše, str. 146, pozn. 148; viz též W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 64 nn.), který podobně charakterizuje také Quintilianus (*Inst. orat.* II,8,13).

²¹⁴ Srv. *Gn* 1,27.

²¹⁵ Tertullianus zmiňuje součásti pětiboje (πένταθλον), který se skládal ze skoku do dálky, běhu, hodu diskem a hodu oštěpem (místo hodu oštěpem se někdy uvádí pěstní zápas) a zápasu (srv. J. Jüthner, in: *RE* XIX,1, 524 nn.; J. Jüthner, in: *RE* VII,2,2030 nn.). Nicméně jak podotýká W. Weismann

komické a tragické²¹⁰ jeviště. (7) Jsou-li však tragédie a komedie krvavé a lascivní, jsou-li to bezbožné a nevázané vzory zločinů a žádostí,²¹¹ pak ani připomínání nějaké krutosti či nemravnosti není o nic lepší: co se odmítá jako čin, není přijatelné ani v podobě slov.

18. (1) Tvrdíš-li, že stadion je zmíněn v Písmu, dám ti samozřejmě za pravdu.²¹² Nemůžeš však popřít, že to, co se na stadionu odehrává, není hodno tvé pozornosti: rány pěstí, kopance, políčky, všechny ty útoky, které se dají provést rukama,²¹³ všechno to násilí, díky němuž je lidská tvář – tedy obraz boží²¹⁴ – rozbita a znetvořena pod obraz. (2) Nikdy nebudeš příznivcem nesmyslného a zbytečného závodění v běhu, hodu ani ještě nesmyslnějšího a zbytečného závodění ve skoku;²¹⁵ nikdy se ti nezalíbí předvádění síly, která buď někomu působí újmu, nebo je nesmyslná a zbytečná, ani péče o vypracování těla do takové podoby, aby předčilo boží vytvoření;²¹⁶ lidi, kteří jsou vykrmení kvůli typicky řecké zahálce,²¹⁷ bu-

(*Kirche und Schauspiele*, str. 63), klasické disciplíny pětiboje přestaly publikum brzy zajímat, a na popularitě získaly „brutálnější“ sporty, především box a zápas.

²¹⁶ O výcviku zápasníků Tertullianus píše: „Vždyť i zápasníci bývají takto odděleni k přísnějšímu výcviku, aby se mohli věnovat budování své tělesné síly. Drží je stranou od přepychu, vybraných jídel i lahodných nápojů. Jsou vystaveni nátlaku, trýzni a únavě...“ (*Ad mart.* 3,4). Jak uvádí W. Weismann (*Kirche und Schauspiele*, str. 65 n.), k tréninku patřila i speciální dieta (*cibus agonisticus*), která měla přispět k nabrání svalové hmoty (srv. též J. Jüthner, in: *RE* VII,2,2044 nn.).

²¹⁷ Músické i atletické agóny byly pro Římany kvůli svému řeckému původu vždy cizorodým elementem a často narážely na odpor, protože v těchto pro Římany neužitečných činnostech byl spatřován potenciální zdroj změkčilosti, který odvádí od dráhy státníka či vojáka (J. Jüthner, in: *RE* VII,2,2061 n.). Toto římské stanovisko vystihuje Plútarchos, když píše: „Na natírání olejem se Římané dívají s velkou nedůvěrou a jsou toho názoru, že příčinou otročení a změkčilosti Řeků není nic jiného než cvičiště a sportoviště, to množství zahálky a nicnedělání, jež Řekové ve městech zavedli, a také další nešvary: láska k chlapcům a kažení těl mládeže spánkem, procházkami, pravidelným pohybem a přísnými dietami. Domnívají

Graeciae otium altiles homines oderis. (3) Et palaestrica diaboli negotium est: primos homines diabolus elisit. Ipse gestus colubrina vis est, tenax ad occupandum, tortuosa ad obligandum, liquida ad elabendum. Nullus tibi coronarum usus est: quid de coronis voluptates aucuparis?

19. (1) Expectabimus nunc ut et amphitheatri repudium de scripturis petamus? Si saevitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis contendere possumus, eamus in amphitheatrum. Si tales sumus quales dicimur, delectemur sanguine humano. (2) Bonum est, cum puniuntur nocentes. Quis hoc nisi nocens negabit? Et tamen innocentes de supplicio alterius laetari non oportet, cum magis competat innocenti dolere quod homo, par eius, tam nocens factus est ut tam crudeliter impendatur. (3) Quis autem mihi sponsor est nocentes semper vel ad bestias vel ad quodcumque supplicium decerni, ut non innocentiae quoque inferatur aut ultione iudicantis aut infirmitate defendentis aut instantia quaestionis? Quam melius ergo est nescire cum mali puniuntur, ne sciam et cum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt. (4) Certe quidem gladiatores innocentes in

se, že právě kvůli tomu se Řekové postupně vzdali zbraní a namísto toho si zamilovali, když jsou charakterizováni nikoli jako vojáci nebo dobří jezdci, ale jako bystří a krásní atleti“ (*Aetia*, 274d).

²¹⁸ Zápasníci se před zápasem i po něm natírali olejem; další běžnou praktikou bylo válení v písku či prachu (srv. J. Jüthner, in: *RE* VII,2,2077 nn.). Srv. např. *Passio Perp. et Fel.* 10,7: „Svlékli mě a stal se ze mě muž. Mí pomocníci mne začali natírat olejem, jak je to při zápasu zvykem; na druhé straně jsem viděla, jak se ten Egyptán válí v prachu.“

²¹⁹ Tertullianus naráží na častá obvinění pohanů, podle nichž se křesťané měli dopouštět zejména vraždění dětí, incestů a kanibalismu; srv. např. Tertullianus, *Apol.* 7,1 (*CCL* 1,98): „Říká se o nás, že pod záminkou posvátného obřadu provádíme ty nejodpornější zločiny, že zabíjíme děti, jíme je a po hostině se dopouštíme incestu...“ Obšrně tato obvinění líčí např. Minucius Felix, *Oct.* 9; jejich vyvracení se věnovali téměř všichni apologeť; srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 136. K pohanské kritice křesťanství obecně viz dále např. T. D. Barnes, *Pagan*

deš nenávidět. (3) Také umění zápasu je ďáblov dílo: byl to ďábel, kdo srazil první lidi k zemi. Již pohyby zápasníka se podobají pohybům hada: je vytrvalý, když se chystá napadnout, zkroucený, když soupeře chce obemknout, kluzký, takže se může vysmeknout.²¹⁸ Věnce za vítězství ti nejsou k ničemu: proč toužíš po potěšení, které s nimi souvisí?

19. (1) Budeme nyní od Písma očekávat a žádat také odmítnutí amfiteátru? Můžeme-li tvrdit, že je nám dovolena krutost, bezbožnost, zvířecost, jen do amfiteátru klidně jděme! Jsme-li takoví, jak se o nás říká, s rozkoší si vychutnáme lidskou krev!²¹⁹ (2) „Je dobré, když jsou viníci potrestáni.“ Kdo to popře kromě viníka samotného? A přece se nesluší, aby se neviní radovali z popravy druhého; mnohem spíše by měl nevinný litovat toho, že se někdo, stejný člověk jako on sám, provinil tak těžce, že se s ním tak krutě nakládá.²²⁰ (3) Kdo mi dál zaručí, že k divokým šelmám nebo k jakémukoli jinému smrtelnému trestu²²¹ jsou odsouzeni vždy jen viníci a že takový trest nikdy nepostihne rovněž nevinné, třeba kvůli pomstychtivému soudci, slabému obhájci nebo vytrvalému mučení při výslechu? Lepší je proto nevědět o tom, když jsou trestáni zlí, aby se člověk nemusel dozvědět o tom, když zahynou dobří – pokud pohané vůbec chápou, co to dobro je.²²² (4) Vždyť jako gladiátoři se

Perceptions of Christianity, in: I. Hazlett (vyd.), *Early Christianity. Origins and Evolution to 600 AD*, London 1991, str. 231–243; S. Benko, *Pagan Criticism of Christianity during the First Two Centuries A. D.*, in: *ANRW* II,23,2, str. 1055–1118.

²²⁰ Podobně píše Seneca, *Ep.* 7,5: „Namítneš (na zabíjení v amfiteátru): ‚Ale tenhle se dopustil lupičství a zabil člověka.‘ Připusťme, že kdo zabil, zaslouží si, aby toto vytrpěl; ale čeho ses dopustil ty, ubožáku, že se máš na to dívat?“

²²¹ Další „běžné“ tresty zmiňuje Tertullianus např. v *Ad mart.* 4,2: „Tělo se možná bude bít těžkého meče, vysokého kříže, zuřivých šelem, nejhoršího trestu – upálení a veškeré katovy vynalézavosti při mučení.“ Viz též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 136.

²²² Srv. Tertullianus, *De spect.* 21,1.

ludum veniunt ut publicae voluptatis hostiae fiant. Etiam qui damnantur in ludum quale est ut de levio delicto in homicidas emendatione proficiant?

(5) Sed haec ethnicis respondi. Ceterum absit ut de istius spectaculi aversione diutius discat Christianus. Quamquam nemo haec omnia plenius exprimere potest nisi qui adhuc spectat, malo non implere quam meminisse.

20. (1) Quam vana igitur, immo desperata argumentatio eorum qui, sine dubio tergiversatione amittendae voluptatis, obtundunt nullam eius abstinentiae mentionem specialiter vel localiter in scripturis determinari, quae directo prohibeant eiusmodi conventibus interesse servum Dei. (2) Novam proxime defensionem suaviludii cuiusdam audivi. „Sol, inquit, immo etiam ipse Deus de caelo spectat nec contaminatur.“ Plane, sol et in cloacam radios suos defert nec inquinatur. (3) Utinam autem Deus nulla flagitia hominum spectaret, ut omnes iudicium evaderemus. Sed spectat et latrocinia, spectat et falsa et adulteria et fraudes et idololatrias et spectacula ipsa. Idcirco ergo nos non spectabimus ne videamur ab

²²³ Ke správnosti čtení *veniunt* (zde „hlásí se“) srv. Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 256. Srv. též Tertullianus, *Ad mart.* 5,1: „Všechny kruté a mučivé zápasy už ovládla tatáž chorobná lidská ctižádost. Kolik líných lidí přivádí bojovná ctižádost k meči (gladiátorů)? Jistě kvůli této ctižádosti sestupují dokonce až k šelmám a s kousanci a jizvami si připadají krásnější.“

²²⁴ Jak uvádí G. Ville (*La gladiature*, str. 227), většina zápasících gladiátorů byli dobrovolníci. K těm, kteří byli ke hrám odsouzeni, srv. zejména G. Ville, *La gladiature*, str. 232–240; k „dobrovolníkům“ ze svobodných občanů srv. G. Ville, *La gladiature*, str. 246–255. Viz též C. A. Barton, *The Scandal of the Arena, passim*.

²²⁵ Tertullianus mluví z vlastní zkušenosti, jak je zřejmé z *Apol.* 15,5 (viz výše, str. 59, pozn. 212).

²²⁶ Srv. Tertullianus, *De spect.* 3,1.

²²⁷ Subst. *suaviludius* („ten, kdo se těší ze sladkosti [suavitate] her“; viz Tertullianus, *De spectaculis*, in: Tertullianus, *Tertulliani quae supersunt*

hlásí i nevinní lidé,²²³ aby se pak stali oběťmi veřejného potěšení. Dokonce i pokud jde o ty, kteří byli ke hrám odsouzeni,²²⁴ co má znamenat to, že nějaký lehký přestupek mají napravit tím, že někoho zavraždí?

(5) Tato odpověď však byla určena pohanům. Pokud jde o tebe, křesťane, nesnaž se příliš dlouze hledat důvody, proč se této podívané vyvarovat! Vždyť tyto věci nedokáže nikdo vysvětlit důkladněji než ten, kdo je ještě stále jejich divákem. Raději proto nechám svůj výklad neúplný, než abych si je znovu připomínal.²²⁵

20. (1) Jak marná, ba přímo zoufalá je tedy argumentace těch, kdo tvrdí – bezpochyby proto, aby oddálili okamžik, kdy o toto potěšení přijdou –, že taková zdrženlivost není v Písmu ani výslovně zmíněna, ani se na ni nevztahuje žádné konkrétní místo, které by služebníku božím přímo zakazovalo účast na shromážděních tohoto druhu!²²⁶ (2) Nedávno jsem zaslechl novou obhajobu od jednoho z těch „zapálenců“²²⁷ pro hry: „Slunce,“ povídá, „vlastně dokonce i samotný Bůh se dívá s nebe a nepošpiní ho to.“ Jistě, slunce posílá své paprsky i do stoky a neposkvrní se!²²⁸ (3) Kdyby se tak Bůh nedíval na všechny naše prohřešky, a my se tak vyhnutí jeho soudu! On se však dívá i na loupeže, dívá se i na podvody, cizoložství, léčky, modloslužbu, a dokonce i na hry.²²⁹ A proto bychom se na ně my dívat neměli, aby nás neviděl ten, který vidí

omnia, I, vyd. F. Oehler, Leipzig 1853, str. 51) je Tertullianovým neologismem, který se vyskytuje pouze na tomto místě a v *De corona*, 6,3 (CCL 2,1047); viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 140. Podobná kompozita nicméně najdeme také u Lucretia; např. *suaviloquens* v *De rerum nat.* I,945, a IV,20; *suavidicus* v *De rerum nat.* IV,180.

²²⁸ Výrok připisovaný již kyniku Diogenovi: „Když ho (Diogena) kdosi tupil, že chodí na nečistá místa, řekl: „I slunce vniká do záchodů, a přece se neposkvrní““ (Diogenés Laertios, *Vitae*, VI,63). Kromě Tertulliana zmiňují tento výrok i další autoři (Órigenés, Prudentius aj.). Viz J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 137; Tertullianus, *De spectaculis*, in: Tertullianus, *Tertulliani quae supersunt omnia*, I, vyd. F. Oehler, str. 51 n.

²²⁹ Srv. Ž 32,13n.

illo qui omnia spectat. (4) Comparas, homo, reum et iudicem: reum qui, quia videtur, reus est; iudicem qui, quia videt, iudex est. (5) Numquid ergo et extra limites circi furori studemus et extra cardines theatri impudicitiae intendimus et insolentiae extra stadium et immisericordiae extra amphitheatrum, quoniam Deus etiam extra cameras et gradus et apulias oculos habet? Erramus: nusquam et numquam excusatur quod Deus damnat; nusquam et numquam licet quod semper et ubique non licet.

(6) Haec est veritatis integritas (atque ei debetur disciplinae plenitudo et aequalitas timoris et fides obsequii) non immutare sententiam nec variare iudicium. Non potest aliud esse quod vere quidem est bonum seu malum.

21. (1) Omnia autem penes veritatem Dei fixa sunt. Ethnici quos penes nulla est veritatis plenitudo, quia nec doctor veritatis Deus, malum ac bonum pro arbitrio ac libidine interpretantur: alibi bonum quod alibi malum, et alibi malum quod alibi bonum. (2) Sic ergo evenit ut qui in publico vix necessitate vesicae tunicam levat, idem in circo aliter non exultet nisi totum pudorem in faciem omnium intentet; et qui filiae virginis ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationesque deducat; (3) et qui in plateis litem manu agentem aut compescit aut dete-

²³⁰ Subst. *immisericordia* („nemilosrdnost“) je Tertullianovým neologismem a zároveň *hapax legomenon* (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 136).

²³¹ Latinským slovem *camera* (přeloženo jako „galerie“) označuje Tertullianus krytá místa určená pro ženy, která se nacházela v nejhořejším „patře“ divadla nebo amfiteátru (Tertullianus je zmiňuje v *De spect.* 3,6 a nazývá je *cathedra*); srv. též J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 55, a str. 138; I. Lipsius, *De amphitheatro liber. In quo forma ipsa loci expressa, & ratio spectandi*, Antverpiae 1604, str. 34 n. Velmi problematický je však výklad jinde nedoloženého (avšak rukopisně potvrzeného) výrazu *apuliae*. Jako nejpravděpodobnější se jeví výklad M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 260 nn.), podle níž mohly být *apuliae* plachty, které v divadlech a amfiteátrech plnily funkci jakési ochrany před sluncem či deštěm (viz G. Ville, *La gladiature*, str. 427 n.; srv. též pompejský nápis citovaný výše, viz str. 151,

všechno. (4) Člověče, kladeš viníka i soudce na stejnou úroveň: viníka, který je viněn proto, že je viděn; soudce, který je soudcem proto, že vidí. (5) Oddáváme se snad rozvášněnosti i mimo zdi cirků, dáváme nemravnosti volný průchod i mimo brány divadla, nezřízenosti mimo stadion a nemilosrdnosti²³⁰ mimo amfiteátr právě proto, že Bůh má oči mimo galerie, řady sedadel i *apulie*?²³¹ Omyl: nikde a nikdy neexistuje omluva pro to, co Bůh zatracuje, nikde a nikdy není dovoleno to, co je zakázáno vždy a všude.

(6) Nestřídat názory a neměnit úsudek – to je dokonalá pravda a na ní závisí plnost křesťanského učení, neměnná bohabojnost a věrná poslušnost. To, co je skutečně buď dobré, nebo zlé, nemůže být jiné.

21. (1) Boží pravda totiž dává všem věcem stálost. Pohané, kteří plnost pravdy nemají, protože jejich učitelem pravdy není Bůh, si dobro a zlo vykládají, jak se jim zachce a zlíbí: to, co je jednou dobré, je jindy zlé, to, co je jednou zlé, je jindy dobré. (2) Tak se stává,²³² že tentýž člověk, který si na veřejnosti ani nevyhrne tuniku, když ho tlačí močový měchýř, nedokáže dát v cirku průchod své rozjařenosti jinak, než že své pohlaví strká všem před oči; tentýž člověk, který uši své panenské dcery chrání před každým sprostým slovem, ji sám bere do divadla, kde jsou běžné právě takové výrazy a gesta; (3) tentýž člověk, který se na ulici snaží spor řešený pěstmi

pozn. 159). Svě jméno mohly dostat od jihoitalské Apulie, proslulé svou vlnou. K celé diskusi srv. dále zejména J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 137 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 317 nn.; E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 170 nn.; H. F. Soveri, *De ludorum memoria*, str. 77 nn.

²³² Naprostou změnu chování u návštěvníků různých představení zmiňuje např. i „pohanský“ autor z přelomu 1. a 2. století po Kr. Dión Chrysostomos, *Or.* 32,41 n.: „Jakmile však (lidé) vejdou do divadla nebo na stadion, jako by je tam omámil nějaký skrytý jed – rázem zapomenou na všechno, co bylo předtím, a nestydí se říkat nebo dělat to, co je zrovna napadne. A co je ze všeho nejhorší: jsou tak zaujatí podívanou, že nevidí, a když chtějí slyšet, neslyší; jsou celí bez sebe a smyslů zbavení, a to nejenom muži, ale i děti a ženy.“ Srv. dále W. Weismann, *Kirche und Schauspiel*, str. 86–98.

statur, idem in stadio gravioribus pugnis suffragium ferat; et qui ad cadaver hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa et dissipata et in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incumbat; (4) immo qui propter homicidae poenam probandam ad spectaculum veniat, idem gladiatorem ad homicidium flagellis et virgis compellat invitum; et qui insigniori cuique homicidae leonem poscit, idem gladiatori atroci petat rudem et pileum praemium conferat; illum vero confectum etiam oris spectaculo repetat, libentius recognoscens de proximo quem voluit occidere de longinquo, tanto durior, si non voluit.

22. (1) Quid mirum? Inaequata ista hominum miscentium et commutantium statum boni et mali per inconstantiam sensus et iudicii varietatem. (2) Etenim ipsi auctores et administratores spectaculorum quadrigarios, scaenicos, xysticos, arenarios illos amatisimos quibus viri animas, feminae (aut illi etiam) corpora sua substernunt, propter quos in ea committunt quae reprehendunt, ex eadem parte qua magnificiunt deponunt et deminuunt, immo manifeste damnant ignominia et capitis minutione, arcantes curia,

²³³ Srv. Seneca, *Ep.* 7,5: „Slyším hlasy: ‚Zabíjej, bičuj, upaluj!‘ ‚Proč tenhle ten nabíhá na meč tak bázlivě?‘ ‚Proč vraždíš tak váhavě?‘ ‚Proč umíráš tak nerad?‘ ‚Žeňte je bičem, aby se bili!‘“

²³⁴ Slovní spojení *homicida insignior* (dosl. „pověstný, proslulý vrah“) je v překladu chápáno přeneseně jako „recidivista“ (jímž byl de facto každý vítězný a „zasloužilý“ gladiátor).

²³⁵ Latinské znění má doslova „a žádá jako odměnu pro zuřivého gladiátora rapír (*rudem*) a čepici (*pileum*)“. Slovo *rudis* označovalo dřevěný meč, jehož udělení symbolizovalo propuštění gladiátora z gladiátorské školy a jeho vyvázání z povinnosti dále zápasit (*liberatio*) – osvobozený gladiátor se pak nazýval *rudarius* (G. Ville, *La gladiature*, str. 326). Pokud však byl gladiátor otrok, udělením rapíru (*rudis*) se ještě nestal svobodným občanem. Propuštění gladiátora, resp. otroka na svobodu bylo zaručeno právě až udělením „plstěné čepice“ (*pil[us]*). Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 140.

²³⁶ Pokud byl některý z gladiátorů zraněn, ale nikoli zabit, diváci žádali, aby k jeho usmrcení došlo uprostřed arény, kde mohli vše dobře pozorovat.

bud' urovnat, nebo se mu vyhnout, na stadionu schvaluje daleko ostřejší rvačky; tentýž člověk, kterého vyděsí mrtvola člověka zemřelého přirozenou smrtí, si v amfiteátru zcela nevzrušeně prohlíží rozervaná a ohlodaná těla tonoucí v tratolišti vlastní krve. (4) Dokonce i týž člověk, který se na hry vydá s tím, aby ukázal svůj souhlas s trestem za vraždu, nutí k vraždě gladiátora proti jeho vůli důtkami a holí;²³³ konečně týž člověk, který žádá, aby byl každý několikrát násobný vrah²³⁴ předhozen lvům, se přimlouvá za to, aby byl za odměnu propuštěn na svobodu²³⁵ zuřivý gladiátor, a chce se ještě jednou pokochat pohledem na tvář jeho zabitého soupeře – toho, jemuž přál zdálky smrt, si zblízka prohlédne s mnohem větším požitkem, což je o to krutější, jestliže si jeho smrt nepřál.²³⁶

22. (1) Můžeme se však divit? Taková nevyrovnanost je charakteristickým rysem lidí, kteří kvůli nestálosti svých citů a kolísání v úsudku směřují a zaměřují pojmy dobra a zla. (2) Vždyť oni sami stejnou měrou vynášejí do nebe, jako znevažují a ponižují ty, kdo se na hrách podílejí: závodníky, herce, atlety i ony zbožňované bojovníky v aréně, jimž muži odevzdávají své duše a ženy (ale nejen ony) svá těla,²³⁷ a dopouštějí se tak kvůli nim právě toho, co kárají.²³⁸ Dokonce je veřejně odsuzují ke ztrátě dobrého jména a občanských práv, vylučují je z kurie, řečnických tribun, senátu, jezdeckého stavu a odpírají jim všechny ostatní pocty a některá vy-

Zda byla za tímto účelem uprostřed arény skutečně jakási dřevěná vyvýšená konstrukce, jak se domnívá E. Nöldechen (*Tertullian und das Theater*, str. 202 n.), je sporné. Srv. též *Passio Perp. et Fel.* 21,6 n., a výklad této pasáže v A. A. R. Bastiaensen, *Commento*, str. 450.

²³⁷ G. Ville (*La gladiature*, str. 330, pozn. 227) uvádí příklady pompejských nápisů, které svědčí o popularitě gladiátorů a o jejich úspěších u žen. Srv. např. *CIL IV, suppl.* 2,4353: „Síťář Crescens – lékař ranních, nočních i všech ostatních děvčátek.“

²³⁸ Přidržují se interpretace M. Turcan (*Tertullianus, De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 268 n.) a považují slova *auctores et administratores* za akuzativy, které jsou souřadně spojeny s následujícím výčtem konkrétních představitelů různých druhů her.

rostris, senatu, equite ceterisque honoribus omnibus simul et ornamentis quibusdam. (3) Quanta perversitas! Amant quos multant, depretiant quos probant, artem magnificant, artificem notant. (4) Quale iudicium est, ut ob ea quis offussetur per quae promeretur? Immo quanta confessio malae rei cuius auctores, cum acceptissimi sint, sine nota non sunt!

23. (1) Cum igitur humana recordatio, etiam obstrepente gratia voluptatis, damnandos eos censeat ademptis bonis dignitatum in quemdam scopulum famositatis, quanto magis divina iustitia in eiusmodi artifices animadvertit? (2) An Deo placebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum minister, rostratus ut sacerdos

²³⁹ Ztráta dobrého jména (*ignominia; infamia*) spolu s důsledky, jež Tertullianus zmiňuje („ztráta občanských práv“ znamenala především nemožnost být zvolen do úřadů), se týkala především gladiátorů a herců (srv. G. Ville, *La gladiature*, str. 339 nn.), naopak závodníci a zejména atleti svůj společenský status neztratili (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 142 n.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 271 n.).

²⁴⁰ Postoj antické společnosti k protagonistům „her“, zejména ke gladiátorům, byl velmi ambivalentní. Jak píše P. Veyne, *Foucault*, str. 10 n.: „Gladiátoři však měli v antice právě onu dvojznačnou pověst pornohvězd. Pokud zrovna nefascinovali jako hvězdy v aréně, naháněli strach, protože tito dobrovolníci her smrti byli vrazi a oběti zároveň, adepti na sebevraždu a krácející mrtvoly. Byli považováni za nečisté stejně jako prostitutky: jedni jako druzí jsou ve městech ložiskem nákazy, stýkat se s nimi je nemorální, jsou poskvrnění, dotýkat se jich lze pouze pinzetou. Je to pochopitelné: u převážné většiny obyvatelstva vzbuzovaly gladiátorské zápasy, podobně jako kat, ambivalentní pocity: fascinaci a obezřelý odpor. Na jedné straně tu byla rozkoš z utrpení druhých, fascinace smrtí, touha vidět mrtvoly; na druhé straně sledovat, jak se pod záštitou vnitřního míru odbývají legální vraždy, jejichž oběťmi nebyli ani nepřátelé, ani zločinci, vyvolávalo strach: poměry ve společnosti již nechrání před zákonem džungle... Směsice hrůzy a fascinace nakonec vedla k řešení: gladiátoři, kteří byli s jásotem oslavováni jako hvězdy, byli zároveň předmětem opovržení a byli považováni za nečisté – podobně jako krev, sperma a mrtvoly. To dovolovalo, aby se lidé účastnili bojů a mučení v aréně s klidným svědomím: nejkrutější scé-

znamenání.²³⁹ (3) Jaká zvrácenost! Milují ty, které trestají, a neváží si těch, kterým tleskají; velebí umění a dávají cejch hanby umělci. (4) Jaké je to uvažování, když je někdo očerňován za to, díky čemu získal své zásluhy! A navíc, jaké přiznání, že jde o něco zlého, když lidé, kteří se takovými věcmi zabývají, nesou svůj cejch hanby, ačkoli jsou na vrcholu popularity!²⁴⁰

23. (1) Jestliže tedy lidská úvaha i přes odpor, který jí klade přitažlivost potěšení, dochází k závěru, že takoví lidé by měli být zbaveni všech poct i z nich plynoucích výhod a měli by být odsouzeni k pobytu na jakémsi skalisku hanby,²⁴¹ oč více proti umělcům tohoto druhu zakročí božská spravedlnost! (2) Nebo se snad Bohu bude líbit vozataj, jenž uvádí v neklid bezpočet duší,²⁴² jenž přispívá k rozpoutání bezpočtu projevů šlenství, jenž je ozdobený zobci²⁴³ jako kněz ověnčený věnci, jenž je oblečen do šatů zářivých barev

ny arény byly oblíbeným motivem „uměleckých předmětů“, jimiž si lidé zdobili svá obydlí.“ K „metaforické“ úloze gladiátora mimo arénu jakožto (paradoxně) paradigmatu „dobrého muže“, vojáka–filosofa, jenž svou důslednou a neochvějnou nelítostností tváří v tvář smrti a svým spiklenectvím se svou bezmocností (a dokonce požitkem z ní) spojuje své otroctví se ctí“, srv. C. A. Barton, *The Scandal of the Arena, passim* (zde str. 5). I negativní postoj křesťanských spisovatelů ke gladiátorům měl více aspektů; viz C. A. Barton, *The Scandal of the Arena*, str. 30, pozn. 54: „Je chybou domnívat se, že odpor křesťanů ke gladiátorským hrám byl nezbytným či primárním výsledkem jejich odporu k násilí jako takovému nebo k veřejnému napodobování krvavé postavy gladiátora. Jestliže bylo ceněno mučednictví, pak bylo ceněno i násilí. Mučedník v mnoha ohledech soupeřil s gladiátorem – ovšem pro jiného pořadatele her (*editor*).“

²⁴¹ Subst. *famositas* („špatná pověst“, „hanba“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 136).

²⁴² Subst. *inquietator* („ten, který vnáší nepokoj“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 137).

²⁴³ *Corona rostrata* („čestný věnec ozdobený lodními zobci“) je zmíněn pouze u Vergilia, *Aen.* VIII,682 nn.: „Agrippa na druhém křídle má velení, vysoko stojí, / s podporou bohů a větrů a na skráni námořní věnec / zdobený zobci se skvěje – tím hrdým válečným znakem.“

coronatus vel coloratus ut leno, quem curru rapiendum diabolus adversus Heliam exornavit? (3) Placebit et ille qui vultus suos novacula mutat, infidelis erga faciem suam, quam non contentus Saturno et Isidi et Libero proximam facere, insuper contumeliis alaparum sic obicit quasi de praecepto Domini ludat? (4) Docet scilicet et diabolus verberandam maxillam patienter offerre. Sic et tragoedos cothurnis extulit quia „nemo potest adicere cubitum unum ad staturam suam“: mendacem facere vult Christum. (5) Iam vero ipsum opus personarum quaero an Deo placeat qui omnem similitudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suae? Non amat falsum auctor veritatis: adulterium est apud illum omne quod fingitur. (6) Proinde vocem, sexus, aetates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrimas asseverantem non probabit qui omnem hypocrisin damnat. Ceterum cum in lege praescribit maledictum esse qui muliebribus vestietur, quid de pantomimo iudicabit qui etiam muliebribus curatur?

²⁴⁴ Jak upozorňuje E. Castorina (Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 334), v latinském znění představuje spojení *coronatus vel coloratus* (dosl. „ověnčený nebo vybarvený“) aliteraci, slovní hříčku ve vlastním smyslu (*adnominatio*; změnou jedné nebo více hlásek získáme dvě podobně znějící slova s odlišným významem) a zároveň rým (k těmto retorickým prostředkům u Tertulliana srv. též H. Hoppe, *Syntax*, str. 162 nn.).

²⁴⁵ Srv. 2Kr 2,11.

²⁴⁶ Tertullianus zde má na mysli herce mimu, který představoval „hlupáka“ (*stupidus*; μωρός). Vystupoval s oholenou hlavou a jeho role spočívala v tom, že byl pro pobavení publika fackován a bit (E. Wüst, in: *RE* XV,2, 1748). Látka mimu často spočívala v travestii mytologických příběhů a v zesměšňování bohů (srv. Tertullianus, *Apol.* 15,1 [CCL 1,113]; k této pasáži viz též H. Jürgens, *Pompa diaboli*, str. 83).

²⁴⁷ Srv. *Mt* 5,39; *L* 6,29.

²⁴⁸ Upadající tragédii nahradil tzv. „tragický herec“ (*tragicus cantor*), k jehož oděvu patřily i tzv. kothurny (κόθορνος), tedy obuv s vysokou podrážkou (tohoto slova se metonymicky užívalo také k označení tragédie obecně). Herec vystupoval v dřevěné masce, jež modifikovala jeho hlas (a někdy ztěžovala srozumitelnost jeho projevu); srv. např. Lúkianos, *Anach.* 23,1 nn.: „Já jsem ... ty tragédie a komedianty, o nichž mluvíš, vi-

jako kuplíř,²⁴⁴ kterého vystrojil ďábel, aby mohl být na svém voze unesen jako protiklad Eliáše?²⁴⁵ (3) Bude se mu snad líbit muž, který se zpronevěřil své vlastní tváři, jenž mění svůj vzhled pomocí břitvy, protože s ním není spokojen, a chce se co nejvíce podobat Saturnovi, Isidě či Liberovi, a navíc se nastavuje urážlivým políčkům,²⁴⁶ jako by chtěl zesměšnit přikázání našeho Pána?²⁴⁷ (4) I ďábel totiž učí, že máš trpělivě nastavit tvář ráně! A stejně tak je to on, kdo pomocí kothurnů dělá tragické herce vyšší,²⁴⁸ vždyť „nikdo nemůže prodloužit svou postavu ani o jediný loket“²⁴⁹ – chce z Krista udělat lháře! (5) A co taková výroba masek, ptám se, bude se líbit Bohu, jenž zakazuje zpodobňovat cokoli, natož svůj obraz?²⁵⁰ Původce pravdy nemiluje klam; vše, co je napodobené, je v jeho očích falešné.²⁵¹ (6) Kdo proto lživě mění svůj hlas, pohlaví i věk, kdo předstírá lásku, hněv, nářek i slzy, ten nedojde uznání toho, jenž odsuzuje každé pokrytectví a přetvářku. A dále, jestliže předpis božího zákona zní, že bude proklet ten, kdo se obleče do ženských šatů,²⁵² jaký soud asi Bůh vynese nad hercem pantomimu, který je cvičen i pro ženské role?²⁵³ (7) Samozřejmě, že i „umělec“, jenž

děl... Měli těžké a vysoké boty, oděv zdobený zlatými stužkami, na hlavách měli jakési směšné a nesmírně rozšklebené masky, sami pod nimi strašně křičeli a sotva v těch botách chodili.“ Srv. též W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 41 n.

²⁴⁹ *Mt* 6,27; *Lk* 12,25. Vulgátní verze má „prodloužit svůj věk (*aetatem*)“, ale v některých rukopisech se objevuje i Tertullianem uvedená „postava“ (*statura*).

²⁵⁰ Srv. *Ex* 20,4; *Dt* 5,8.

²⁵¹ Srv. Tertullianus, *De cultu fem.* II,5,4 (CCL 1,358): „To, co se rodí, je božím dílem. To, co se k tomu přidává, je proto záležitostí ďábla.“ Tertullianova kritika toho, co je napodobené, upomíná na starobylou tradici negativního postoje k mimetickému umění, jak ji představuje např. Plátón (*Resp.* 595 nn.), pro něhož je toto umění „napodobováním něčeho, co samo je třeba chápat jako obraz něčeho jiného“ (A. Graeser, *Řecká filosofie klasického období*, Praha 2000, str. 264, srv. též str. 263 nn.).

²⁵² Srv. *Dt* 22,5.

²⁵³ Viz výše, str. 163, pozn. 201.

(7) Sane et ille artifex pugnorum impunitus ibit. Tales enim cicatrices caestuum et callos pugnorum et aurium fungos a Deo cum suo plasmate accepit; ideo illi oculos Deus plasmavit ut vapulando deficiant. (8) Taceo de illo qui hominem leoni prae se opponit: ne parum sit homicida quam qui eundem postmodum iugulat.

24. (1) Quot adhuc modis perorabimus nihil ex his quae spectaculis deputantur placitum Deo esse, aut congruens Dei servis quod Deo placitum non sit!

(2) Si omnia propter diabolum instituta et ex diaboli rebus instructa monstravimus (nihil enim non diaboli est quicquid Dei non est vel Deo displicet), hoc erit pompa diaboli adversus quam in signaculo fidei eieramus. (3) Quod autem eieramus, neque facto, neque dicto, neque visu, neque prospectu participare debemus. Ceterum nonne eieramus et rescindimus signaculum rescindendo testationem eius? Numquid ergo superest ut ab ipsis ethnicis responsum flagitemus? Illi iam nobis renuntiant an liceat Christianis spectaculo uti? Atquin hinc vel maxime intellegunt factum Christianum, de repudio spectaculorum. (4) Itaque negat manifeste qui per quod agnoscitur tollit. Quid autem spei superest in huiusmodi homine? Nemo in castra hostium transit nisi proiectis armis suis, nisi destitutus signis et sacramentis principis sui, nisi pactus simul perire.

²⁵⁴ *Caestus* („boxerské rukavice“) byly vyloženy kusy kovu, nejčastěji olova, což zvyšovalo jak razanci úderů, tak četnost zranění (srv. Vergilius, *Aen.* V,401 nn.). Pro boxery i pankratisty byly charakteristické právě znetvořené uši, jež Tertullianus připomíná (srv. J. Jüthner, in: *RE* XVIII,2, 621).

²⁵⁵ Tertullianus zmiňuje v této pasáži tři postavy: odsouzence (první osobu) žene do spárů lva druhá osoba, tzv. *venator* („honec“), tedy gladiátor, jehož úkolem bylo rozdráždit zvíře, aby se na odsouzence vrhlo, případně ho ke zvířeti přivázat. Měl zároveň dohlížet na to, aby se odsouzenec nevyhýbal boji (srv. *Passio Perp. et Fel.* 19,5). Konečně třetí osobou, kterou Tertullianus na tomto místě zmiňuje, je další gladiátor, jenž po boji se zvířetem zasadí odsouzenci poslední ránu z milosti. Srv. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 146; E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 201 n.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 281.

²⁵⁶ Srv. Tertullianus, *De spect.* 4,1.

rozdává rány pěstmi, vyvázne bez trestu! Své jizvy a podlitiny po ranách boxerských rukavic, své opuchliny na uších²⁵⁴ přece dostal od Boha při svém stvoření a oči mu Bůh stvořil proto, aby o ně přišel v přívalu ran! (8) Pomlčím o muži, který před sebou žene odsouzence do spárů lva, aby snad neměl na vraždě menší podíl než ten, který nakonec témuž odsouzenci zasadí poslední ránu.²⁵⁵

24. (1) Kolika způsoby ještě máme dokazovat, že nic z toho, co náleží k hrám, není milé Bohu, a že to, co Bohu není milé, není vhodné pro jeho služebníky!

(2) Jestliže jsme ukázali, že všechny hry jsou vynálezem ďábla a že se skládají z věcí, jež má ďábel ve své moci (všechno, co nenáleží Bohu, nebo co Bohu není milé, náleží ďáblu), pak se jedná o ďáblovu pompu, jíž jsme se zřekli při přijetí znamení víry.²⁵⁶ (3) Když jsme se však něčeho zřekli, nesmíme na tom mít účast ani činem, ani slovem, ani pohledem, ani myšlenkou.²⁵⁷ Ostatně, cožpak se našeho znamení nezříkáme a neporušujeme ho, když porušujeme to, o čem svědčí? Měli bychom snad nakonec prosit o odpověď samotné pohany? Ať nám tedy řeknou, zda se křesťané mohou účastnit her! Ale že se někdo stal křesťanem, to přece pohané poznají hlavně podle toho, že hry zavrhl. (4) Ten, kdo odstraní znamení, podle něhož může být poznán, tedy otevřeně zapírá svou víru.²⁵⁸ Jaká naděje pak zůstává takovému člověku? Nikdo nepřeběhne do tábora svého nepřítele, aniž by předtím odhodil své zbraně, zradil svůj prapor i přísahu, kterou se zavázal svému pánovi, a byl připraven zemřít společně s nepřítelem.²⁵⁹

²⁵⁷ Jak si povšimla M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 283), Tertullianova formulace připomíná slova z vyznání hříchů „myšlením, slovy i skutky“. Jak ovšem dále objasňuje, nejstarší zachovaná verze *Confiteor* z 8. století po Kr. má sice významově stejné, avšak lexikálně odlišné znění *in cogitatione et in locutione et in opere*.

²⁵⁸ Ke slovesu *negare* (dosl. „popírat“) v pregnantním smyslu „zapírat svou víru“ (jakožto antonymum ke *confiteri* – „přiznat se ke křesťanské víře“) srv. S. W. J. Teeuwen, *Sprachlicher Bedeutungswandel*, str. 80 nn.

²⁵⁹ Jeden z mnoha Tertullianových vojenských obrazů (další příklady uvádí H. Hoppe, *Syntax*, str. 203 nn.), který odkazuje k chápání života

25. (1) An ille recogitabit eo tempore de Deo, positus illic ubi nihil est de Deo? Pacem opinor habebit in animo contendens pro auriga, pudicitiam ediscet attonitus in mimos. (2) Immo in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret quam et ille ipse mulierum et virorum accuratior cultus. Ipsa consensio, ipsa in favoribus aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio scintillas libidinum conflagrant. (3) Nemo denique in spectaculo ineundo prius cogitat nisi videri et videre.

Sed tragoedo vociferante exclamationes ille alicuius prophetae retractabit et inter effeminati histrionis modos psalmum secum commiscetur et cum athletae agent ille dicturus est repercutiendum non esse. (4) Poterit et de misericordia moveri defixus in morsus ursorum et spongiarum retiariarum. Avertat Deus a suis tantam voluptatis exitiosae cupiditatem!

křesťana jako „služby ve vojsku živého Boha“ (*militia Dei vivi*); srv. též Tertullianus, *Povzbuzení mučedníkům*, str. 58 a str. 61. K tomuto místu viz také D. Rankin, *Tertullianus*, str. 70 nn.

²⁶⁰ Tertullianus v *De cultu fem.* I,4,1 n. (CCL 1,347) upřesňuje, v čem tato péče o zevnějšek spočívá: „Na zevnějšku žen rozlišujeme dvojí: jednak jsou to věci na okrasu (*cultus*), jednak různá zkrášlovadla (*ornatus*). Okrasou označujeme to, co nazývají ozdobami (*mundus*) žen, zkrášlovadly pak to, co ženy rozhodně nezdobí a čemu by se mělo říkat nešvar (*immundus*). K okrase se počítá zlato, stříbro, šperky a oblečení, ke zkrášlovadlům pak péče o vlasy, pokožku a o ty části těla, jež přitahují pozornost.“

²⁶¹ Sloveso *conflagellare* („rozdmýčkat“) je *hapax legomenon*, které v Hoppeho výčtu chybí.

²⁶² Tertullianova pasáž připomíná Ovidiovy návody, jak se v cirku dostat do kontaktu s milovanou dívkou: „Sedni si blízoučko dívky, v tom nikdo ti nebude bránit, / bokem, pokud jen můžeš, tiskni se na její bok“; „Horlivě vyzvídej na ní, čím koně to všjdějí, a hned, / ať je to kdokoli, přej mu, bude-li ona mu přát“ (Ovidius, *Ars amat.* I,139 n.; I,145 n.).

²⁶³ Srv. Tertullianus, *De cultu fem.* II,11,1 (CCL 1,366): „Vždyť právě kvůli těmto shromážděním a touze vidět a být viděn se všechna nádhěra vystavuje na odív veřejnosti...“ Viz také Ovidius, *Ars amat.* I,99: „Podívat jdou se, jdou – však ostatním pro podívanou.“

25. (1) Bude snad člověk, jenž se ocitne tam, kde nic nepochází od Boha, o Bohu v tu chvíli přemýšlet? Jistě bude mít v duši pokoj, když se rozohní kvůli vozataji, a bude-li v úžasu přihlížet mimům, zřejmě se naučí mravnosti! (2) Právě naopak – na žádné podívané není nic pohoršlivějšího než ona přehnaná péče, kterou muži i ženy věnují svému zevnějšku.²⁶⁰ Již sama jejich společná účast, vzájemná shoda nebo neshoda v tom, kdo je jejich favoritem, rozdmýchává²⁶¹ vzájemným stykem jiskry tělesných žádostí.²⁶² (3) Konečně každý, kdo přichází na nějakou podívanou, nemyslí v prvé řadě na nic jiného než na to být viděn a sám vidět.²⁶³

Když bude tragický herec zvučným hlasem deklamovat,²⁶⁴ náš člověk bude zřejmě meditovat nad výroky některého z proroků; mezi písněmi zženštilého herce²⁶⁵ si nejspíš vybaví nějaký žalm, a když nastoupí atleti, zcela jistě si řekne, že se rány nemají vracet!²⁶⁶ (4) Možná, že se ho zmocní i soucit, když upře své oči na kousající medvědy a na *spongie* gladiátorů se sítěmi!²⁶⁷ Kež Bůh odvrátí od svých věrných tuto touhu po krvavém potěšení!

²⁶⁴ Viz výše, str. 178, pozn. 248.

²⁶⁵ Označení *histrion* se vztahuje na herce pantomimu.

²⁶⁶ Srv. *Mt* 5,38n.; *L* 6,29; *Ř* 12,17.

²⁶⁷ Popis „gladiátora se sítí“ (*retarius*; „síťář“) podává např. Iuvenalis, *Satur.* 8,200 nn.: „...se bez zbroje utká i bez štítu, křivého meče / ... tvář si nekryje přilbou... Hle, trojzubcem jedině mává, / když se však rozmáchne špatně a naprázdno závěsné síť / hodí...“ Popis „síťáře“ najdeme rovněž u Isidora ze Sevilly, *Etymol.* XVIII,54; další podrobnosti, jakož i popis dalších druhů gladiátorů zaznamenává I. Lipsius, *Saturnalia sermonum libri duo, qui de gladiatoribus*, Antverpiae 1604, str. 75 nn. Jaký význam má však Tertullianem zmiňované slovo *spongia* („houba“)? Livius (*Ab Urbe cond.* IX,40,3) uvádí, že *spongia* byla druhem samnitské zbroje – „houbovitý krunýř byl ochranou pro prsa“ (*spongia pectori tegumentum*). Z výše uvedeného popisu však vyplývá, že *retarius* žádnou zbroj neměl, vystupoval pouze se sítí a trojzubcem. Z nepřeberné řady dalších hypotéz lze vybrat jednu, kterou považuje za nejpravděpodobnější i M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 289): *spongiae* byly houby ve vlastním smyslu, jimiž *retarii*, kteří zasazovali odsouzen-

(5) Quale est enim de ecclesia Dei in diaboli ecclesiam tendere, de caelo, quod aiunt, in caenum? illas manus quas ad Deum ex-tuleris postmodum laudando histrioni fatigare? ex ore quo „Amen“ in Sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere, εἰς αἰῶνας ἀπ' αἰῶνος alii omnino dicere nisi Deo et Christo?

26. (1) Cur ergo non eiusmodi etiam daemoniis penetrabiles fiant? Nam et exemplum accidit Domino teste eius mulieris quae theatrum adiit et inde cum daemonio rediit. (2) Itaque in exorcismo, cum oneraretur immundus spiritus quod ausus esset fidelem ag-gredi, constanter „et iustissime quidem, inquit, feci: in meo eam inveni“. (3) Constat et alii linteum in somnis ostensum eius diei nocte qua tragoedum audierat, cum exprobratione nominato tra-

cūm ad bestias poslední ránu z milosti, stírali krev obětí. Literatura k pro-blému je obsáhlá; srv. např. J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 147 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 349 n.; E. Nöldechen, *Tertullian und das Theater*, str. 198 nn.; L. Ro-bert, *Spongiae retiariorum*, in: *Hellenica*, 3, 1946, str. 151–162; Tertullia-nus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 289 n.; A. Vassi-leiou, *Les éponges des rétiaires. Mythe et réalité*, in: *DHA* 18, 2, 1992, str. 137–162.

²⁶⁸ Příslovečná slovní hříčka (dosl. „s nebe do bláta“) spojená s aliterací (srv. A. Otto, *Die Sprichwörter*, str. 61); srv. angl. *from sky to sty* nebo ital. *dalle stelle alle stalle* (Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 350 n.).

²⁶⁹ Navzdory všem komentátorům (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertul-lian De spectaculis*, str. 148 n.; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Cas-torina, str. 351; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Tur-can, str. 291), kteří toto místo vykládají jako křesťanovu odpověď při podání eucharistie (srv. pseudo-Ambrož, *De sacr.* IV,5,25 [CSEL 73,56 n.]: „...kněz ti řekne: 'tělo Kristovo' a ty odpovíš 'Amen'...“), se přidržují in-terpretace A. H. Couratina (*The Sanctus and the Pattern of the Early Ana-phora: a Note on the Roman Sanctus*, in: *JEH* 2, 1951, str. 21) a spolu s ním považují slovo *Sanctus* za závěrečný zpěv eucharistické modlitby („Svatý, svatý, svatý Pán Bůh zástupů...“), na něž lid odpovídal „Amen“.

²⁷⁰ Srv. Dión Kassios, *Hist. Rom.* LXIII,20,5: „...všichni lidé společně volali: „Auguste, Auguste, vítězi v Olympijských hrách, hurá, vítězi v Py-

(5) Jak může někdo pospíchat z boží církve do církve ďáblovy – z ráje do stáje, jak se říká?²⁶⁸ Jak může někdo tytéž ruce, které po-zvedá k Bohu, za okamžik unavovat tleskáním nějakému herci? Jak může někdo týmiž ústy, která odpovídají „Amen“, když se zpívá *Sanctus*,²⁶⁹ projevovat obdiv gladiátorovi a někomu zcela jinému než Bohu a Kristu provolávat εἰς αἰῶνας ἀπ' αἰῶνος, „na věky věků“?²⁷⁰

26. (1) Proč by tedy do takových lidí nemohli snadno vstoupit i démoni? Vždyť takový případ se i stal, Bůh je toho svědkem – jedna žena přišla do divadla a vrátila se odtud posedlá démonem. (2) Když byl pak při exorcismu²⁷¹ nečistý duch obviňován, že si do-volil vstoupit do věřčfci, odhodlaně odpověděl: „Vždyť jsem na to měl plné právo – narazil jsem na ni přece na místě, které mi patří.“ (3) Je také známo, že jiné ženě se v noci téhož dne, kdy nasloucha-la tragickému herci, ukázalo ve snu plátno, do něž se zahalují mrt-

tijských hrách, hurá. Neronovi Hérakleovi, Neronovi Apollónovi. Jediný zvítězil ve všech velkých hrách, jediný od věků (εἰς ἀπ' αἰῶνος), Augus-te, Auguste!“ Jak dále uvádí M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 291 n.), existuje i řada epigrafických pamá-tek oslavujících sportovce či hudebníky např. slovy μόνος ἀπ' αἰῶνος („jediný od věků“).

²⁷¹ Exorcismus (od řeckého ἐξορκίζω, „zapřísahám“), tedy vyhánění dé-monů, spočíval v zapřísahání těchto nečistých sil, aby vyšly z věřčfho; srv. Tertullianus, *Apol.* 32,3 (CCL 1,143): „Ostatně demony ... obvykle zapřísaháme a zaklínáme, abychom je z lidí vyhnali...“ Rovněž Minucius Felix (*Oct.* 27,5) potvrzuje, že k vymítání démonů dochází „mukami slov a pla-meny modlitby“. Další praktiky uvádí Tertullianus v *Apol.* 23,15 n. (CCL 1,132 n.): vzývání Kristova jména (*nominatio Christi*), dotyk a foukání na posedlého (*contactus, afflatus*) a rovněž vyhrožování démonům Kristovým příchodem a jeho soudem (*contemplatio et repraesentatio ignis illius*); na příkaz jakéhokoli křesťana se také démoni přiznávají ke své pravé, tedy ďábelské podstatě (*Apol.* 23,4 [CCL 1,131]). Z různých míst Tertulliano-vých spisů se dále dozvídáme, že exorcismus nemusel vykonávat pouze kněz, ale mohli jej provádět také laici (srv. Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 293). Další podrobnosti viz *LTK*, s. v. *Exorzismus*.

goedo, nec ultra quintum diem eam mulierem in saeculo fuisse. (4) Quo utique et alia documenta cesserunt de his qui cum diabolo apud spectacula communicando a Domino exciderunt. Nemo enim potest duobus dominis servire. Quid luci cum tenebris? quid vitae et mortis?

27. (1) Odisse debemus istos conventus et coetus ethnicorum, vel quod illic nomen Dei blasphematur, illic quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde temptationes emittuntur. (2) Quid facies in illo suffragiorum impiorum aestuario deprehensus? Non quasi aliquid illic pati possis ab hominibus (nemo te cognoscit Christianum), sed recoga quid de te fiat in caelo. (3) Dubitas enim illo momento quo in diaboli ecclesia furis omnes angelos prospicere de caelo et singulos denotare, quis blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo adversus Deum ministraverit? (4) Non ergo fugies sedilia hostium Christi, illam cathedram pestilentiarum ipsumque aerem qui desuper incubat, scelestis vocibus constupratum?

Sint dulcia licebit et grata et simplicia, etiam honesta quaedam: nemo venenum temperat felle et elleboro, sed conditis pulmentis et

²⁷² O významu snů a snových vidění, které pro křesťany i pro pohany znamenaly nejsnazší způsob jak vstoupit do přímého kontaktu s božstvem (pokud ovšem sny nepocházely od démonů), srv. zejména E. R. Dodds, *Pohané a křesťané*, str. 51 nn.; E. R. Dodds, *Řekové a iracionálně*, str. 106–136, a J. Amat, *Songes et visions. L'au delà dans la littérature tardive*, Paris 1985.

²⁷³ Mt 6,24; L 16,13.

²⁷⁴ Srv. 2K 6,14nn.

²⁷⁵ Srv. Tertullianus, *Apol.* 40,2 (CCL 1,153): „Když Tiber vystoupí do výše hradeb, když Nil nezavlaží pole, když je klidné nebe, když se hýbe zem, když je hladomor, když je mor, hned křičíte: ‚Na křesťany lva!‘ Na tolik lidí jednoho lva?“

²⁷⁶ Viz výše, *De spect.* 24,3 n.

²⁷⁷ Subst. *blasphemia* (řec. βλασφημία) ve významu „rouhání“ je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 134).

ví, a onen herec byl s výčitkou zmíněn jménem – ta žena za pět dnů opustila tento svět.²⁷² (4) Další důkazy k tomu přidali lidé, kteří od Pána odpadli proto, že byli při hrách ve styku s ďáblem. Nikdo přece nemůže sloužit dvěma pánům!²⁷³ Co má světlo společného s tmou? Co život se smrtí?²⁷⁴

27. (1) Tato shromáždění a schůze pohanů musíme nenávidět, protože se tam uráží jméno boží, protože se odtud každý den ozývá, aby nás předhodili lvům,²⁷⁵ protože právě tam se rozhoduje o pronásledování, protože právě odtud vycházejí pokušení. (2) Co si počneš, budeš-li přistižen v onom větrném kotli bezbožných výkřiků nadšení či odsouzení? Ne, že by ti tam snad něco mohli udělat lidé – nikdo nepozná, že jsi křesťan –,²⁷⁶ ale uvědom si, co se s tebou stane v nebi! (3) Pochybuješ snad o tom, že v okamžiku, kdy s tebou v téhle ďáblově církvi cloumají vášně, se všichni andělé dívají s nebe a zaznamenávají si, kdo z lidí se rouhal,²⁷⁷ kdo rouhání naslouchal, kdo dal svůj jazyk nebo uši do ďáblových služeb proti Bohu? (4) Neopustíš tedy sedadla Kristových nepřátel, onu lavici zhouby²⁷⁸ a také vzduch, který je halí a který je zamořen hříšnými výkřiky?

Možná, že některá podívaná je příjemná, půvabná a prostá, možná, že některá si dokonce zasluhuje úctu.²⁷⁹ Ale k jedu přece nikdo nepřidává žluč a čemeřici²⁸⁰ – tato zhoubná látka se dává do koře-

²⁷⁸ Adj. *pestilentarius* („zhoubný“) dochované v Mesnartiově a Gele-niově vydání, je Tertullianovým neologismem a zároveň *hapax legomenon*. Tertullianus naráží v celé této pasáži na svou argumentaci ze 3. kapitoly (srv. *De spect.* 3,3 nn.).

²⁷⁹ Jak uvádí E. Nöldechen (*Tertullian und das Theater*, str. 161 n.), tato kladná hodnotící adjektiva spolu s dalšími, jež Tertullianus zmiňuje níže v *De spect.* 27,5, odpovídají vyjádřením starověkých kritiků k dílu Menandrovu. Tertullianus je tedy mohl užít záměrně, protože s Menandrem, jakožto „na Západě vedle Homéra nejdůležitějším řeckým školským autorem“, byl dobře obeznán (viz H. Jürgens, *Pompa diaboli*, str. 25, srv. též str. 24 nn.).

²⁸⁰ O čemeřici (*helleborus*), která se užívala mimo jiné k léčbě šílenství či ochrnutí, podrobně informuje Plinius Starší (*Natur. hist.* XXV,47 nn.). Také on doporučuje, aby se kvůli své ostré chuti podávala se sladkým jídlem (*Natur. hist.* XXV,59).

bene saporatis, et plurimum dulcibus id mali inicit. Ita et diabolus letale quod conficit rebus Dei gratissimis et acceptissimis imbuit. (5) Omnia illic seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, proinde habe ac si stillicidia mellis de libacunculo venenato; nec tanti gulam facias voluptatis quanti periculum per suavitatem.

28. (1) Saginentur eiusmodi dulcibus convivae sui: et loca et tempora et invitator ipsorum est. Nostrae cenae, nostrae nuptiae nondum sunt; non possumus cum illis discumbere quia nec illi nobiscum. Vicibus disposita res est: nunc illi laetantur, nos conflictamur. (2) „Saeculum, inquit, gaudebit, vos tristes eritis.“ Lugeamus ergo dum ethnici gaudent, ut, cum lugere coeperint gaudeamus, ne pariter nunc gaudentes tunc quoque pariter lugeamus.

(3) Delicatus es, Christiane, si et in saeculo voluptatem concupiscis. Immo nimium stultus si hoc existimas voluptatem. (4) Philosophi quidem hoc nomen quieti et tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea avocantur, in ea etiam gloriantur. Tu mihi metas et scaenam et pulverem et arenam suspiras. (5) Dicas velim: non possumus vivere sine voluptate, qui mori cum voluptate debemus? Nam quod est aliud votum nostrum quam quod et apostoli, exire de saeculo et recipi apud Dominum? Hic voluptas ubi et votum.

29. (1) Iam nunc si putas delectamentis erigere spatium hoc, cur tam ingratus es ut tot et tales voluptates a Deo contributas tibi satis

²⁸¹ Adj. *saporatus* („ochucený“, „kořeněný“) je Tertullianovým neologismem (viz H. Hoppe, *Beiträge*, str. 144).

²⁸² Srv. *Mt* 22,2nn.; *Zj* 19,7nn.

²⁸³ Srv. *J* 16,20.

²⁸⁴ Srv. *L* 6,21.

²⁸⁵ Tuto Tertullianovu formulaci nalezneme v podobném znění u Jeronýma: „Jsi zhýčkaný, můj milý, když se chceš nyní radovat s tímto světem, a potom kralovat s Kristem“ (*Ep.* 14,10 [CSEL 54,60]).

²⁸⁶ Z Tertullianovy argumentace v *Apol.* 38,5 (CCL 1,150) vyplývá, že má na mysli především epikúrejce: „Epikúrejci bylo dovoleno držet se toho, co je podle nich pravým potěšením, a tím je pro ně duševní vyrovná-

něných, lahodně chutnajících²⁸¹ a zvláště sladkých jídel. A stejně tak i ďábel přidává svůj smrtící jed do božích věcí, a to do těch nejpříjemnějších a nejoblíbenějších. (5) Všechno, na co při hrách narazíš, ať už je to něco odvážného, úctyhodného, zvučného, zpěvného či elegantního, proto považuj za jakési kapky medu na otráveném koláčku – tvá touha po potěšení nestojí za nebezpečí, jež v této lahůdce číhá!

28. (1) Takovými sladkostmi ať se dosytosti nacpou ďábloví hosté: místo, čas i hostitel náleží jen jim. Naše hody, naše svatební hostina ještě nenastala;²⁸² nemůžeme s nimi hodovat, protože ani oni nemohou hodovat s námi. Věci se mění, tak jsou uspořádány: teď se radují oni a my trpíme. (2) „Svět se bude radovat,“ stojí psáno, „vy se budete rmoutit.“²⁸³ Budme tedy smutní, dokud se pohané radují, abychom se zaradovali, až se začnou rmoutit – kdybychom nyní sdíleli jejich radost, později bychom sdíleli i jejich zármutek.²⁸⁴

(3) Jsi zhýčkaný, křesťane, když toužíš po potěšení i v tomto světě,²⁸⁵ a jsi dokonce velký hlupák, když za potěšení považuješ hry. (4) Vždyť filosofové označili za potěšení klid a duševní vyrovnanost²⁸⁶ – z ní se radují, k ní se uchylují, v ní dokonce docházejí slávy. A ty mi tu vzdycháš po metách cirků, jevištích, po prachu a aréně! (5) Řekni mi, prosím: copak nedokážeme bez potěšení žít, když nám bude potěšením zemřít? Vždyť co jiného si přejeme než to, co si přeje i Apoštol – totiž opustit tento svět a být přijat u Pána?²⁸⁷ Naše potěšení je tam, kde je naše touha.²⁸⁸

29. (1) Chceš-li však vyplnit svou životní dráhu²⁸⁹ zábavou a požitky, proč jsi tak nevděčný, že ti nestačí tak mnohá a skvělá potě-

nost...“ K Epikúrovi a epikúreismu viz A.-J. Festugière, *Epikúros a jeho bohové*, Praha 1996.

²⁸⁷ Srv. *F* 1,23; *2K* 5,8, a viz též výše, str. 93, pozn. 7.

²⁸⁸ Srv. *L* 12,34; *Mt* 6,21.

²⁸⁹ M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 307) upozorňuje na obraznost tohoto Tertullianova vyjádření: *spatium* („prostor“, „období“, ale i „závodiště“) odkazuje k cirků, o němž Tertullianus mluví v *De spect.* 29,3, a rovněž obrat *delectamentis erigere*

non habeas neque recognoscas? Quid enim iucundius quam Dei patris et domini reconciliatio, quam veritatis revelatio, quam errorum cognitio, quam tantorum retro criminum venia? (2) Quae maior voluptas quam fastidium ipsius voluptatis, quam saeculi totius contemptus, quam vera libertas, quam conscientia integra, quam vita sufficiens, quam mortis timor nullus? (3) Quod calcas deos nationum, quod daemones expellis, quod medicinas facis, quod revelationes petis, quod Deo vivis: hae voluptates, haec spectacula Christianorum, sancta, perpetua, gratuita.

(vl. „vystrojiti, opatřit potěšeními“) je aluzí na středovou přepážku cirku s jejími ozdobami (*ornamenta circi*); viz Tertullianus, *De spect.* 8,3.

²⁹⁰ Prvním z „křesťanských potěšení“ (*voluptates christianorum*), jež pro Tertulliana nejsou pouhou rétorickou ozdobou před závěrečným líčením posledního soudu, ale z jeho pohledu plnohodnotnou alternativou potěšení pohanských, křesťanovi zakázaných (A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*, str. 331 nn., a str. 351 nn.), je výhled na spásu: *reconciliatio* („usmíření“) odkazuje ke Kristově smrti na kříži, která obnovila vztah mezi člověkem a Bohem (srv. R. Braun, *Deus christianorum*, str. 516 n.). Člověk tímto Kristovým vykupitelským činem získal intimní poznání Boha a pravdy (*revelatio veritatis*) – na rozdíl od pohanů, jejichž znalost Boha je pouze povrchní (viz Tertullianus, *De spect.* 2,5) –, což mu umožňuje rozpoznat vlastní hříchy (*recognitio errorum*) a světit je Bohu, od něhož se mu dostane odpuštění (*venia criminum*). Srv. A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*, str. 333 n.; C. Lo Cicero, *L'epilogo del De spectaculis di Tertulliano*, in: *Pan*, 6, 1978, str. 67 n.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 307 n.

²⁹¹ Na těchto Tertullianových formulacích je opět patrný vliv stoicismu; jak upozorňují komentátoři (A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*, str. 336; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 308), právě slovo *contemptus* („pohrdání“) patří ke klíčovému stoickým termínům. Srv. též Seneca, *De vita beata*, 4,2: „...prohlásíme za blaženého toho člověka..., pro kterého je pravou rozkoší pohrdat rozkošemi (*vera voluptas erit voluptatum contemptio*)“, a Seneca, *Ep.* 76,4: „...i pohrdáním je třeba pohrdat“.

²⁹² I tato Tertullianem zmiňovaná potěšení zná stoická tradice, zejména Seneca (paralelní místa uvádí A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*,

šení pocházející od Boha a ani si je neuvědomuješ? Vždyť co je příjemnějšího než usmíření s Bohem, naším Otcem a Pánem, než zjevení pravdy, než rozpoznání hříchů, než odpuštění velkých vin minulosti?²⁹⁰ (2) Co je větším potěšením než opovrhování potěšením samotným, než pohrdání celým tímhle pohanským světem,²⁹¹ než skutečná svoboda, než čisté svědomí, než střídmy život, než nepřítomnost strachu ze smrti?²⁹² (3) Když dupeš po pohanských bozích, když vyháníš demony, když provádíš uzdravení, když žádáš o zjevení, když žiješ pro Boha:²⁹³ to jsou potěšení, to jsou podívané křesťanů – svaté, věčné, bezplatné.²⁹⁴

str. 337, pozn. 122; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 308 n.).

²⁹³ K jednotlivým Tertullianem zmiňovaným „potěšením křesťanů“: v Tertullianově obratu „když dupeš po pohanských bozích“ vidí A. Kessler (*Tertullian und das Vergnügen*, str. 338 nn.) konkrétní praxi fyzických útoků proti sochám pohanských božstev, o které se zmiňuje sám Tertullianus; viz *De idol.* 11,7: „Jakými ústy bude křesťanský prodáváč kadidla, bude-li procházet chrámem ... plivat a foukat (*despuet et exsufflabit*) na kouřící oltař...“ (k výkladu pasáže srv. Tertullianus, *De idololatria*, vyd. J. H. Waszink – J. C. M. van Winden, str. 209 n.). Konkrétní praktiky urážení a bití obrazů božstev na ukázkou toho, že tato božstva jsou falešná, protože se za urážky nemstí, zmiňuje Kelsos u Órigena (*Contra Cels.* VIII,38 [SC 147, 256 nn.]). K exorcismu viz výše, str. 185, pozn. 271. Uzdravování (srv. *Mk* 16,17n.) souviselo do značné míry s exorcismem, protože panoval názor, že jednotlivá onemocnění způsobují démoni (srv. A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*, str. 341 n.). K „žádání o zjevení“ srv. výčet darů („charismat“) Ducha svatého v *1K* 12,8nn. K „životu pro Boha“ srv. *Ř* 6,11; 14,7n.

²⁹⁴ Jako *communis opinio* můžeme označit názor, že představení a hry byly v antice pro diváky bezplatné (G. Ville, *La gladiature*, str. 430). Pořádání pravidelných her ovšem vyžadovalo obrovské sumy peněz, a přestože bylo dotováno ze státní pokladny, skutečné náklady tuto státní podporu mnohonásobně převyšovaly (P. Veyne, *Brot und Spiele*, str. 604). Úředníci, kteří hry obvykle pořádali (mimořádné hry pořádal sám císař), proto museli často doplácet z vlastních prostředků, a právě toto „rozhozování“ kritizuje celá řada (nejen) křesťanských autorů; viz W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, str. 91 n.

In his tibi ludos circenses interpretare: cursus saeculi intueri, tempora labentia dinumera, metas consummationis expecta, societates ecclesiarum defende, ad signum Dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad martyrii palmas gloriare. (4) Si scaenicae doctrinae delectant, satis nobis litterarum est, satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulae sed veritates, nec strophae sed simplicitates. (5) Vis et pugillatus et luctatus? Praesto sunt, non parva sed multa: aspice impudicitiam delectam a castitate, perfidiam caesam a fide, saevitiam a misericordia contusam, petulantiam a modestia adumbratam; et tales sunt

²⁹⁵ J. Büchner (*Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 154 n., srv. též str. 11 n.) upozornil na překvapující podobnost mezi Tertullianovým alegorickým výkladem cirku a argumentací spisu *De circo* (O cirku), tradovaného pod jménem Jana Zlatouštího (Εἰς τὸ ἱπποδρόμιον λόγος, PG 59,567–570). Jak Büchner (tamt., str. 155), tak E. Castorina (Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 373) nicméně nepředpokládají, že by autor tohoto spisu Tertulliana užil.

²⁹⁶ Všichni komentátoři (J. Büchner, *Quint. Sept. Flor. Tertullian De spectaculis*, str. 155; Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 373 n.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 312) upozorňují, že Tertullianus svou výzvou k rozjímání nad krásami světa navazuje na řeckou raně křesťanskou i „pohanskou“ filosofickou tradici (srv. též F. A. Norwood, *Attitude of the Ante-Nicene Fathers toward Greek Artistic Achievement*, in: *JHI* 8, 4, 1947, str. 435 nn.). A. Kessler (*Tertullian und das Vergnügen*, str. 349 n.) nicméně podává ještě další, „eschatologickou“ interpretaci: Tertullianus zde podle něho vyzývá křesťany, aby (str. 350) „rozpoznali znamení času při důkladné analýze běhu (již starého) světa a při odpočítávání jeho omezené doby života. Vždyť nechťejí být překvapeni, až dojde k jeho dovršení, nýbrž *consummatio saeculi* jakožto křesťané naopak co nejtoužebněji očekávají“. Toto „vědomé pozorování světa křesťanem doufajícím v dovršení rovněž lépe odpovídá dynamice závodů v cirku, na něž se Tertullianus odvolává“.

²⁹⁷ Těmito slovy nabízí Tertullianus alternativu k podporování jednotlivých jezdeckých klubů v cirku. Jako *societates ecclesiarum* („církvní společenství“) Tertullianus označuje všechny církve vyznačující se „apoštolským založením“ a především „důslednou shodou s apoštolským učením“

(Chceš své hry v cirku?²⁹⁵ Tady je máš: pozoruj běh světa, počítej ubíhající roční období, vyhlížej cílovou metu konce světa,²⁹⁶ jako svého favorita podporuj jednotlivá církevní společenství,²⁹⁷ zbystři při božím znamení, postav se při zatroubení andělovy trubky,²⁹⁸ chlub se palmou mučednictví. (4) Máš-li zálibu v divadelní tvorbě, máme dostatek vlastní literatury, dostatek básní, dostatek sentencí, dokonce i dostatek zpěvů a písní:²⁹⁹ nejsou to přitom žádné báchor-ky, ale pravda, není to nic klamného a umělého, ale přímého a prostého. (5) Chceš pěstní zápasy a boje muže proti muži? Tady jsou – nikoli nevýznamné, ale mnohé:³⁰⁰ dříve se na nemravnost sraženou k zemi cudností, na nevěrnost poraženou vírou, na krutost rozdrce- nou soucitem, na rozmařilost překonanou skromností.³⁰¹ I my máme

(D. Rankin, *Tertullianus*, str. 98, srv. též str. 98 nn.). Srv. dále A. Kessler, *Tertullian und das Vergnügen*, str. 347 nn.

²⁹⁸ Srv. *Mt* 24,30n.; *1K* 15,51n. Tertullianus naráží na start závodů v cirku (srv. výše, *De spect.* 16,2).

²⁹⁹ Ačkoli Tertullianus může slovy *cantica* a *voces* („zpěvy“, „písně“) narážet na raně křesťanské hymny, jež byly součástí liturgie (Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 379), v této pasáži měl zřejmě na mysli především bibli jako takovou. Právě v ní můžeme nalézt všechny Tertullianem zmiňované žánry: *litterae* může odkazovat např. k prozaickým vyprávěním (*Pentateuch*, historické knihy Starého i Nového zákona), *versus* k Žalmům, *sententiae* ke knize *Přísloví* a k sapienciálním knihám atd. (srv. C. Lo Cicero, *L'epilogo del De spectaculis*, str. 70 n.; Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 314 n.).

³⁰⁰ Spojení *non parva sed multa* je podle řady badatelů nelogické a vyžaduje emendaci; lze je však uspokojivě přeložit, a proto není důvod měnit rukopisnou tradici. Srv. Tertullianus, *De spectaculis*, vyd. E. Castorina, str. 380 n.; M. G. Mosci Sassi, *Una proposta di lettura a Tert. Spect.* 29,5, in: *RPL* 12, 1989, str. 139–143; E. Peruzzi, *Tertulliano, Spect.* 29,5, in: *PP* 44, 1989, str. 186 n.

³⁰¹ Jak upozorňuje J.-C. Fredouille (*Tertullien et la conversion*, str. 59 n.), Tertullianovo líčení souboje mezi neřestmi a ctnostmi (srv. též pseudo-Jan Zlatoustý, *De circo* [PG 59,569]), inspirované Pavlovými epistolami (srv. např. *Ga* 5,19nn.) a plně rozvinuté Prudentiem v jeho díle

apud nos agones, in quibus ipsi coronamur. Vis autem et sanguinis aliquid? Habes Christi.

30. (1) Quale autem spectaculum in proximo est adventus Domini iam indubitati, iam superbi, iam triumphantis! Quae illa exultatio angelorum, quae gloria resurgentium sanctorum! Quale regnum exinde iustorum! Qualis civitas nova Hierusalem!

(2) At enim supersunt alia spectacula, ille ultimus et perpetuus iudicii dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cum tanta saeculi vetustas et tot eius nativitates uno igni haurientur. (3) Quae tunc spectacula latitudo! Quid admirer, quid rideam? Ubi gaudeam, ubi

Psychomachia (Boj o duši), založilo literární i uměleckou tradici, z níž hojně čerpal středověk (srv. LMA, s. v. Tugenden und Laster, Tugend- und Lasterkataloge).

³⁰² Srv. 2Tm 4,7n. a též Tertullianus, *Ad mart.* 3,3: „Hodláte podstoupit dobrý zápas, jehož pořadatelem je živý Bůh, vaším cvičitelem Duch svatý, vítězným věncem je věčnost, čestnou odměnou andělská přirozenost, občanství v nebesích a sláva na věky věků.“

³⁰³ Jak vysvětluje A. Kessler, „potěšení (*voluptas*) z Kristovy krve spočívá ve vědomí její vykupitelské moci a v záruce smysluplnosti, a dokonce gloriozity eventuálního vlastního krvavého křtu (tj. při mučednictví – pozn. překl.) jakožto Kristova následovníka“ (*Tertullian und das Vergnügen*, str. 334).

³⁰⁴ K rétorickým prostředkům, jichž Tertullianus užívá k vylíčení posledního soudu (zejména anafora, aliterace, homoioteuton, ironie), srv. C. Lo Cicero, *L'epilogo del De spectaculis*, str. 72 nn. Tertullianovo přesvědčení o blížícím se konci časů a o brzkém druhém příchodu Krista, patrné v řadě jeho spisů, nikterak nevybočuje z křesťanské tradice 2. století. K tomu srv. G. Schöllgen, „*Tempus in collecto est.*“ *Tertullian, der frühe Montanismus und die Naherwartung ihrer Zeit*, in: *JbAC* 27–28, 1984–1985, str. 74–96. C. Tibiletti (*Inizi del millenarismo di Tertulliano*, in: *AFLM* 1, 1968, str. 193–213) vidí ve třicáté kapitole našeho spisu počátek Tertullianova millenarismu (víra v Kristovo tisícileté království na zemi na konci časů, po němž následuje poslední soud; k tomu srv. LMA, s. v. *Chiliasmus I. Allgemeines. Entwicklung bis zum 15. Jahrhundert*), a odmítá tím tezi, že by tato nauka byla součástí až Tertullianova pozdějšího (především montanistického) eschatologického myšlení.

takové zápasy a jsme to my sami, kdo v nich získává vítězný věnec!³⁰² Chceš ještě krev? Máš tu Kristovu!³⁰³

30. (1) Jaká podívaná se navíc před námi co nevidět otevře³⁰⁴ – druhý příchod Pána, nyní již nezpochybňovaného, hrdého, triumfujícího! Jak budou andělé jásat, jaká bude sláva svatých, kteří vstanou z mrtvých! Jaké bude království spravedlivých! Jakým městem bude nový Jeruzalém!³⁰⁵

(2) To však zdaleka není všechno! Vždyť je tu onen konečný den posledního soudu bez konce, den, který pohané neočekávají, den, jemuž se vysmívají,³⁰⁶ den, kdy celý přestárý svět³⁰⁷ i všechna jeho znovuzrození pohltní jediný plamen.³⁰⁸ (3) Jak velkolepá to bude podívaná!³⁰⁹ Nad čím budu žasnout, co vzbudí můj posměch? Před

³⁰⁵ Srv. Zj 21,2.

³⁰⁶ Srv. Tertullianus, *Apol.* 18,3 n. (CCL 1,118): „...až se završí tento čas a On začne soudit, své věrné odmění životem věčným, bezbožné pak ohněm stejně trvalým jako nehasnoucím. Vzkřísí všechny mrtvé od počátku světa a dá jim jejich původní podobu, aby je mohl roztrždit podle jejich zásluh. I my jsme se těmto věcem kdysi smáli. Vždyť pocházíme z vás: křesťanem se člověk stává, nikoli rodí.“

³⁰⁷ M. Spanneut (*Le stoïcisme*, str. 413 n.) považuje obraz „staroby světa“, který se velmi často vyskytuje např. u Cypriana, za *locus communis* tehdejšího myšlení, inspirovaný epikúreismem lucretiovského ražení.

³⁰⁸ Narážka na stoickou myšlenku věčně se opakujícího „světového požáru“ (ἐκπύρωσις), po němž se opět rodí totožný svět. Tato myšlenka se u církevních otců setkávala s částečně kladným ohlasem (srv. M. Spanneut, *Le stoïcisme*, str. 92 n., a str. 357 nn.), protože v ní někteří nacházeli prvky harmonující s křesťanským pojetím konce světa (srv. 2P 3,10nn). M. Turcan (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 319) však upozorňuje na Tertullianovu ironii, s níž všechna tato stoická „znovuzrození“ světa (a právě v tomto významu je třeba chápat spojení *tot nativitates*) odsuzuje k zániku jediným ohněm (*uno igni*).

³⁰⁹ Slovo „velkolepý“ nevystihuje zcela přesně skutečnost, že Tertullianus má na mysli v první řadě konkrétní aspekty tohoto „kosmického“ představení: hořící svět představuje podívanou větší, než je zrak schopný

exultem spectans tot ac tantos reges, qui in caelum recepti nuntiabantur, cum ipso Iove et ipsis suis testibus in imis tenebris congemiscentes? item praesides persecutores dominici nominis saevioribus quam ipsi flammis saevierunt insultantibus contra Christianos liquescentes? (4) Quos praeterea? Sapientes illos philosophos coram discipulis suis una conflagrantibus erubescences, quibus nihil ad Deum pertinere suadebant, quibus animas aut nullas aut non in pristina corpora redituras adfirmabant! etiam poetas, non ad Rhadamanti nec ad Minois, sed ad inopinati Christi tribunal palpitantes? (5) Tunc magis tragoedi audiendi, magis scilicet vocales in sua propria calamitate; tunc histriones cognoscendi, solutiores multo per ignem; tunc spectandus auriga, in flammea rota totus rubens; tunc

obsáhnout (Tertullianus, *De spectaculis. Les spectacles*, vyd. M. Turcan, str. 320).

³¹⁰ Prototypem těchto zbožštěných panovníků je Romulus, jehož Tertullianus připomíná v *De spect.* 9,4. O přijetí zemřelých panovníků a některých členů jejich rodin mezi státní bohy jakožto tzv. *divi* („božský“) rozhodoval senát. Zbožštěnému panovníku byl zasvěcen chrám a den jeho narození se stal veřejným svátkem. Zatímco od počátku císařství až do vlády císaře Nervy (96–98 po Kr.) figurovali jako *divi* pouze čtyři císařové (Augustus, Claudius, Vespasianus a Titus), po Nervovi se dočkali apoteózy téměř všichni další vládci (G. Wissowa, *Religion*, str. 284 nn.).

³¹¹ V Tertullianově době, tedy zhruba kolem roku 200 po Kr., nepředstavovalo křesťanství pro římskou centrální moc tak zásadní problém, aby vyžadovalo vydání univerzálně platného usnesení, jež by křesťanství prohlašovalo za zločin. Císař a senát se v této době na pronásledování křesťanů prakticky nepodíleli (organizované pronásledování zahájil až císař Decius, pravděpodobně v zimě roku 249–250). Do té doby záviselo na správci jednotlivých provincií, jaký postoj ke křesťanům zaujmou i k jakým trestům je případně odsoudí (křesťané byli propuštěni na svobodu, pokud vykonali symbolickou oběť pohanským bohům) – pronásledování byla tedy víceméně sporadická a guvernér se často řídil spíše naléháním davu, jenž nechtěl být připraven o „své“ hry, než vlastní nenávistí ke křesťanům (T. D. Barnes, *Tertullian*, str. 143–163, a str. 331 n.).

kým se zaraduji, před kým budu jásat, když uvidím tolik významných panovníků, o kterých se tvrdilo, že byli přijati na nebesa, jak se samotným Jovem a se svědky svého vystoupení na nebe úpí v nehlubších temnotách?³¹⁰ Když uvidím, jak se místodržící provincií, kteří pronásledovali jméno našeho Pána,³¹¹ škvaří v mnohem krutějších plamenech, než byly ty, jež ve své vlastní krutosti rozdmýchali při svém běsnění proti křesťanům? (4) A koho uvidím dál? Ony „moudré“ filosofy, jak rudnou³¹² v ohni, v němž zároveň hoří i jejich žáci, které přesvědčovali, že Bůh se o nic nestará,³¹³ které ujišťovali, že duše buď vůbec neexistuje, nebo se nevrátí do svého někdejšího těla!³¹⁴ Básníky, jak se třesou nikoli před Rhadamanthyem či Minóem,³¹⁵ ale před tribunálem nečekaného Krista! (5) Tehdy bude lépe slyšet tragédie – při své vlastní tragédii totiž budou mnohem hlasitěji křičet; tehdy bude lepší příležitost ocenit pantomimické herce – jejich údy budou totiž díky ohni mnohem

³¹² Tertullianus pracuje jak s doslovným významem slovesa *erubescere*, totiž „rudnout“ (díky plamenům), tak s jeho přeneseným významem „červenat se“, „stydět se“.

³¹³ Podle Epikúra se bohové nestarají ani o „správu vesmíru, ani o lidské záležitosti. Bylo by to v rozporu s oním dokonalým klidem, který je základem jejich blaženosti.“ Viz A.-J. Festugière, *Epikúros*, str. 56, srv. též str. 50–62.

³¹⁴ Tertullianus zde má na mysli „pohanskou“ filosofii jako celek, a především filosoficky inspirované heretiky (např. stoupence Markiónovy), kteří sice nepopírali nesmrtelnost duše (podle epikúrejců, v návaznosti na starší tradice, se duše po smrti těla znovu rozloží na atomy, z nichž je složena; pythagorejci a platonikové naopak prosazovali nauku o stěhování duší), ale odmítali vzkříšení těla. Srv. též C. Tibiletti, *Osservazioni sul De spectaculis*, str. 184 nn.

³¹⁵ Rhadamanthys a Minós, mytičtí krétské králové, byli bratři a synové Dia a Európy. Společně s Aiakem byli pro svou spravedlnost ustanoveni soudci v podsvětí. Srv. Platón, *Gorg.* 524; viz též K. Kerényi, *Mytologie Řeků*, I, str. 87 n.

et xystici contemplandi, non in gymnasiis, sed in igne iaculati; nisi quod ne tunc quidem illos velim visos, ut qui malim ad eos potius conspectum insatiabilem conferre qui in Dominum desaevierunt. (6) Hic est ille, dicam, fabri aut quaestuarie filius, sabbati destructor, Samarites et daemonium habens; hic est quem a Iuda redemistis, hic est ille harundine et colaphis diverberatus, sputamentis dedecoratus, felle et aceto potatus; hic est quem clam discentes subripuerunt ut resurrexisse dicatur, vel hortulanus detraxit ne lactucae suae frequentia commeantium laederentur.

³¹⁶ Adj. „rudý“ (*rotus*) zde odkazuje jak k rozpálení ohněm (vozataj jede na „ohnivém voze“), tak k jezdeckému klubu červených, za nějž tento závodník nastupuje (a má proto červenou tuniku).

³¹⁷ *De spect.* 30,6 představuje polemiku s Židy, jimž Tertullianus sarkasticky předhazuje jejich vlastní obvinění a urážky Krista a implicitně připomíná jejich zodpovědnost za Kristovo ukřižování (srv. též *Za* 12,10nn.). Tato pasáž, v níž Tertullianus zmiňuje nejen židovská obvinění, která se v narážkách objevují již v Novém zákoně, ale reflektuje i židovskou protikřesťanskou polemiku své doby, potvrzuje, že judaismus a jeho antagonismus vůči křesťanství, pokračující i v Tertullianových časech, nepovažoval Tertullianus za nepodstatný (W. Horbury, *Tertullian on the Jews in the Light of De spectaculis* XXX, 5–6, in: *JThS* (N. S.) 22, 1972, str. 455–459).

³¹⁸ Srv. *Mt* 13,54n.

³¹⁹ Toto obvinění (snad naznačené již v Novém zákoně; srv. *Mk* 6,3 a především *J* 8,41), podle něhož se Marie dopustila smilstva a počala Ježíše s vojákem, nejčastěji nazývaným Jesus Ben-Pandera nebo Panthéra, se nalézá v židovské literatuře (srv. W. Horbury, *Tertullian on the Jews*, str. 457, a str. 457, pozn. 5) a dosvědčuje ho celá řada křesťanských pramenů (srv. zejména Órigenés, *Contra Cels.* I,32 [SC 132,162]; další prameny uvádí W. Horbury, *Tertullian on the Jews*, str. 457, pozn. 7), z nichž je Tertullianus nejstarší.

³²⁰ Srv. např. *L* 6,1nn; *J* 5,18.

³²¹ Tatáž formulace (*Samaritanus es tu et daemonium habens*) se objevuje v *J* 8,48. A. Novotný, *Biblický slovník*, II, Praha 1992, str. 847, uvádí: „Nenávist mezi Židy a Samaritány byla v době Ježíšově tak veliká, že nazvat někoho Samaritánem bylo urážkou a sousto, podané Samaritánem,

pružnější; tehdy bude lépe vidět vozataje – celý rudý³¹⁶ bude žhnout žárem na svém řevavém voze; tehdy bude větším požitkem sledovat atlety – nebudou sebou házet na cvičištích, ale v plamenech. Možná, že je však nebudu chtít vidět ani v onen den a bude mi milejší obrátit svůj nenasytný pohled na ty, kteří spílali Pánu.³¹⁷ (6) To je ten syn tesaře³¹⁸ a dívky,³¹⁹ řeknu jim, co porušoval šábes,³²⁰ co se bratříčkoval se Samařany a byl posedlý ďáblem;³²¹ to je ten, kterého jste si koupili od Jidáše,³²² to je ten, který byl bit důtkami a pěstmi, potupen slinami, napojen žlučí a octem;³²³ to je ten, kterého učedníci potají ukradli, aby se říkalo, že vstal z mrtvých,³²⁴ anebo ho odnesl zahradník, aby mu dav zvědavců nepošlapal³²⁵ jeho salát.³²⁶

bylo kulticky nečisté právě tak jako vepřové maso.“ K obvinění, že Ježíš je posedlý zlým duchem, srv. *Mk* 3,22nn.

³²² Srv. *Mt* 26,14n.; *Mk* 14,10n.; *L* 22,3nn.; *J* 13,27nn.

³²³ Srv. *Mt* 26,67; 27,30.34.48.

³²⁴ Srv. *Mt* 27,64; 28,11nn. Pokud jde o latinskou verzi, jak ukázal C. Tibiletti (*Osservazioni sul De spectaculis*, str. 181), není nutné měnit rukopisně doložené *surrexisse* („vstal“), které se ve smyslu zmrtvýchvstání často vyskytuje v Novém zákoně, v *resurrexisse*, jak činí M. Turcan i E. Castorina.

³²⁵ I v tomto případě lze souhlasit s C. Tibilettim (*Osservazioni sul testo di Tertulliano*, in: *GIF* [N. S.] 7, 1976, str. 169 n.) a v latinské verzi ponechat složené sloveso *adlaedere*, které udává *Codex Agobardinus* (jakožto *hapax legomenon* je uvádí rovněž H. Hoppe, *Beiträge*, str. 146).

³²⁶ Zmínka o zahradníkovi se objevuje v *J* 20,15, kde se zmrtvýchvstalý Ježíš zjevuje Marii Magdalské. Celý argument opět nacházíme v židovské literatuře (srv. W. Horbury, *Tertullian on the Jews*, str. 458). „Salát“ (*lactuca*), jež na tomto místě Tertullianus zmiňuje jako důvod, proč měl zahradník Ježíšovo tělo odnést, nepřestává figurovat v židovské tradici o Ježíšově smrti a pohřbení, zatímco křesťanským pramenům je cizí (W. Horbury, *Tertullian on the Jews*, str. 458, pozn. 2, srv. též str. 458, pozn. 5 a 6), což je zřejmě i z toho, že jej Jeroným, který se nechal Tertullianovým líčením inspirovat, vypouští: „To je ten syn dělníka a dívky, ten člověk, jehož matka nosila pod srdcem a Bůh jej vyhnal do Egypta, ten, jehož oblékli do na-

(7) Ut talia spectes, ut talibus exultes, quis tibi praetor aut consul aut quaestor aut sacerdos de sua liberalitate praestabit? Et tamen haec iam quodammodo habemus per fidem spiritu imaginante repraesentata. Ceterum qualia illa sunt, quae „nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt“? Credo, circo et utraque cavea et omni stadio gratiora.

chového šatu, ten, jehož korunovali trním, ten čaroděj posedlý ďáblem a Samařan.“ (*Ep.* 14,11 [*CSEL* 54,61])

³²⁷ Tedy osoby obvykle zodpovědné za pořádání her (srv. Tertullianus, *De spect.* 12,5).

(7) Který prétor, konsul, kvéstor či kněz³²⁷ ti ve své velkomyslnosti uspořádá tak úžasnou podívanou? A přece již tyto věci máme do jisté míry před očima, protože si je duch dokáže skrze víru představit. A navíc, jaképak jsou „ony věci, které oko nevidělo, ucho neslyšelo a které ani člověku na mysl nepřišly“?³²⁸ Myslím, že jsou příjemnější než cirk, divadlo, amfiteátr i každý stadion.

³²⁸ *IK* 2,9.